

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1977 — Ч. 11 (203)

В. ЛЕСИЧ: 3 НОВИХ ПОЕЗІЙ

І. КОШЕЛІВЕЦЬ: "ПЕРШІ ХОРОБРІ"

І. СВІТЛИЧНИЙ, В. СТУС: ПОЕЗІЇ

**О. ТАРНАВСЬКИЙ: ПОЕТИЧНИЙ ШЛЯХ
БОГДАНА КРАВЦЕВА**

**І. КОРОПЕЦЬКИЙ: ЕКОНОМІЧНІ
ПРЕРОГАТИВИ УРСР**

**Р. КУПЧИНСЬКИЙ: КОНГРЕС
ПСИХІЯТРІВ У ГОНОЛЮЛЮ**

**К. МИТРОВИЧ: КРУТІ ШЛЯХИ
ФРАНЦУЗЬКОГО ПРОГРЕСІЗМУ**

**"SUČASNIST" — NOVEMBER 1977
KARLSPLATZ 8/III 8000 MUNCHEN 2**

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"

СТЕНЛІ КЮНІЦ

ВІНОК ЦЕЙ, НЕБЕЗПЕКА

Вибрані поезії

Мюнхен 1977. 80 стор. Обкладинка і дереворити Якова Гніздовського. Вступна стаття і редакція Богдана Бойчука.

До збірки ввійшло 33 поезій у перекладі Б. Бойчука, В. Бургардта, І. Драча, В. Лесича, Ю. Тарнавського.

Книжка ілюстрована 13 дереворитами Якова Гніздовського.

Стенлі Кюніц — сучасний американський поет, лавреат нагороди Пуліца 1959 року. Українською мовою друкується вперше.

Ціна: 4.- дол.

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ

ПОЛТАВА

Повість

Мюнхен, 1977. 432 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Нова повість Олекси Ізарського розгортається на тлі подій другої світової війни — в Полтаві й Харкові. В ній змальоване трагічне становище українців між двома фронтами, терор гітлерівської окупації; широко наświetлена психологія нашої інтелігенції старшого й молодшого покоління.

Олекса Ізарський — автор відомих романів: *Віктор і Ляля* (1965), *Чудо в Мисловицях* (1967), *Київ* (1971), *Саксонська зима* (1972).

Ціна: 12.00 дол.

СУЧАСНІСТІ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1977

Ч. 11 (203)

РІК ВИДАННЯ СІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор, у відпустці), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (заступник головного редактора).

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

З НОВИХ ПОЕЗІЙ

Вадим Лесич

ЛІРИЧНІ ЛЯБІРИНТИ

1

віддаюся сам від себе
                                димом від вогню
пливу палахкотінням
                                плоскотінню сплигую
і сам відірваний від себе відійду
хвилину ще момент один
бринітиму струною перспективи
що защемить проносячись в навислий обрій
і упаду
                камінний зойк
у власну порожнечу
не буде в ній уже нічого
ні вогню ні диму
лиш зойк зависне мертвим видзвоном
над капищем вже не існуючого краєвиду

2

не знаю які слова сказати на прощання
як промовити коли усі мої слова
безбарвні стали однозвучні
та й всі те саме значать
і втратили усю вимову навіть пантоміми
не проймуть нічого не проникнуть
нічого вже і до нікого
не промовлять
їх нема

3

і хто
хто буде пам'ятати
що була людина
як ти як ви
і все пройшло
була і що ж?
була й нема
ще інші придуть
і пам'ять вже відходить
пересувається в непам'ять
листочками зжовклими колує
перекотиполем даліє у тумані
й розплилася

4

коли вечір схиляється нижче
полум'яним розливом горить ще
коралевим розвернутим дном
замикається обрій півсном

і тоді все змінюється миттю
рівно сплигує в барвну метіль
і даліє у померках тінь
і ще день і ще день пережити —

не впіймати його в теплі руки
і дарма повертатись назад
лиш подзвінням червінці розпуки
мертві чотки молінь невпадат

5

о щоб я не боявся смерті
здивлений у якова драбину
синів моїх
мою дружину
їх обнімаючи притулених оберігав
від бурелому олов'яного провалу хмар
і був собою соколиним зором

4

з сагайдаком крем'яноверхих стріл
із луком випнутим у ліру

тоді б і зорі у саду небеснім
засвічували темінь тих ночей
що надо мною налягли
обрив небес гудуча чорна туча
у чорториях кровопійчих прірв
о щоб я не боявся смерти
від світлого початку
до безсвіту кінця
і був собою соколиним зором
з сагайдаком крем'яноверхих стріл
із луком випнутим у ліру

і — заграв би
мою єдину пісню
херувимську гру
прозорих нетривожних днів
де ніч нам не грозить
під голим небом
осколками заблукана
розколота
у колах і в углах
плавка переплесками
безгоміння
ні

не боятись смерти
ні життя
собою бути соколиним зором
з сагайдаком крем'яноверхих стріл
із луком випнутим у ліру

благословляти словом
плав життя
у виблисках
у блискавках
у блекоті

ні
не боятись смерти

6

і — напочатку бисть слово
і слово промовило тілом
і слово звершилося ділом
і слово кудись відшуміло

дотпіла падь слів тванню трупів
безликих і без'язиких
о Боже мій Боже великий
хто нас відкупить?

слова заростають тернами
на цвинтарі безіменнім
і слова немає між нами
лишилось усе поза нами
і не поверне

без слова лиш магла застигла
безсловна нудьга і безтіла
що з вітром змелась відшуміла
і впала розтала безкрила
світ заступила

лиш котяться бур'янами
мовчання обвали-каліки
о Боже мій Боже великий
заступися за нами

7

поволі проникає тиша
із галасу із криків перехресь
розшарпане нутро
і сіре безголосся

минуле зяє виблисками порожнечі
за кольорами скрита безпредметна прірва
трикутники і кола
заплелись вузлами
до горизонту лінія одна лиш
без лямпіонів молодости
без поверхів

кружганків повноліття
одна лиш лінія
заледве видна і за обрієм зникає
у ритмі наростання моря

8

шелестіння листя навіває мені забуття
заколісує легковійною каруселлю

6

день крізь зелене блакитний
несуться горою біловітрильні хмари
біле переганяє блакитне

лежу горілиць у траві
слухаю шуму дерев
дивлюся у небо
й не мислю

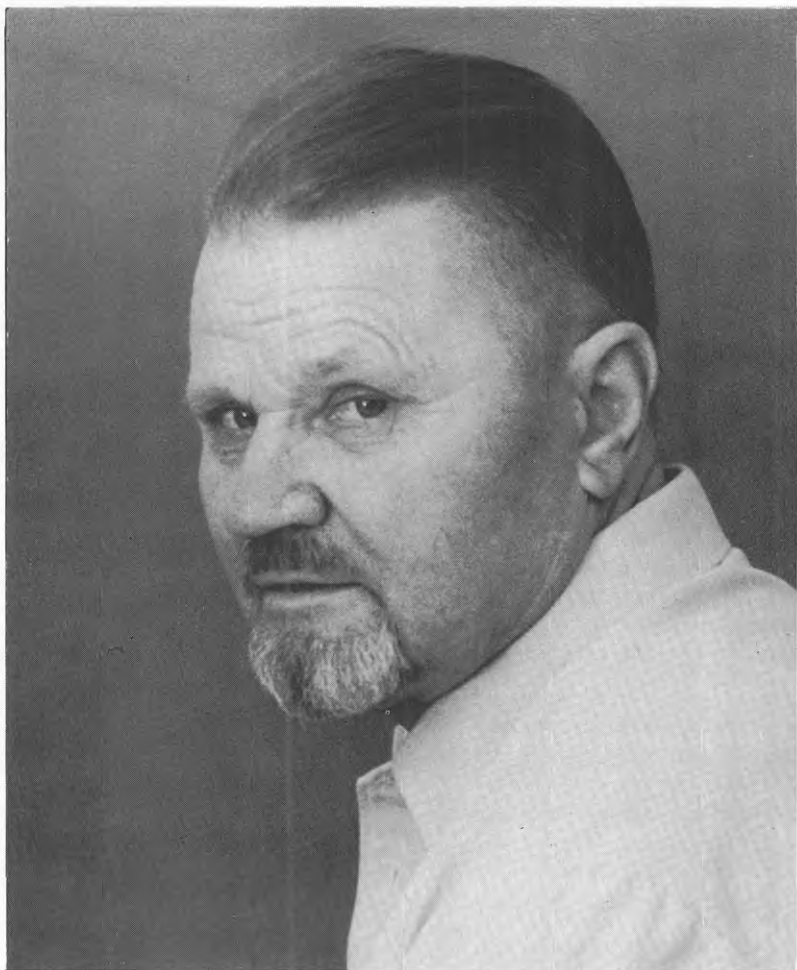
вилучаю усю свідомість
мов перелітаю між землею й небом
увесь земний і небесний
людина що забулась сама в собі
людина як хвилина
людина як вічність
як вічність у одній хвилині

9

починалось буйно і стодзвонно
перековувалось іноді як по шпалах
часом вилітало понад рейки
виблискувалось до сонця
і так миналося
і впало каменем на крайдорозі

рейки увігнались іншим шляхом
у надобрійне бездоріжжя
де очі засипує гарячий пісок
розпечений до синього
безконечно далеким сонцем
із далей помножених
ще й моєю віддаллю

1972-1977

Іван Кошелівець

У листопаді ц. р. сповнюється сімдесят років від дня народження головного редактора нашого журналу, Івана Кошелівця. Відзначаючи ці роковини, сердечно вітаємо ювілята і бажаємо йому міцного здоров'я, многих літ та нових досягнень у його багатогранній праці в галузі української літератури, культури та науки.

Редакція та видавництво "Сучасність"

"ПЕРШІ ХОРОБРІ"

Іван Кошелівець

На зорі свого зародження радянське літературознавство на Україні обрало своїм центром столичний Харків, на противагу, як його називали — "буржуазному" літературознавству, що в основному отаборилося навколо Української Академії Наук у Києві. Тим часом як кияни в особі Сергія Єфремова й інших літературознавців його покоління й академічного профілю зосередили свою увагу на вивченні й виданні класиків української літератури, "пролетарські", скажімо так, харків'яни почали робити перші кроки в напрямі усвідомлення шляхів розвитку радянської літератури. І насамперед заходилися навколо питання, поставленого нами вище: з кого і як вона починається? Питання не так уже й просте, як зважити на складну боротьбу течій і напрямів за революції й перших років по ній.

Один з активних тоді літературних критиків і літературознавців Володимир Коряк висунув тезу, що зачинателями української радянської літератури був гурт "перших хоробрих", революційних поетів, названих так за рядками відомого вірша Василя Еллана-Блакитного:

Ми тільки перші хоробрі,
Мільйон підпирає нас.

Спочатку теза Коряка мала успіх. Однак, висуненим на вершок літературної піраміди "першим хоробрим" далі не пощастило, не щастить і по цей день. Їх то оголошують зачинателями радянської літератури на Україні, першою її фалангою, то знову скидають з п'єдесталю, і, здається, цього звання таки остаточно за ними не визнають.

Щоб з'ясувати цю складну гру з "першими хоробрими", що триває вже півстоліття і не втрачає на актуальності, навпаки, якраз останнім часом заговорили про них знову, отже, щоб з'ясувати цей цікавий феномен, мусимо вдатися до сфери політики в найбезпосереднішому розумінні цього слова. Що вважаємо цілком допущеним, бо ж у нас і мова про політику партії в галузі літератури.

Розділ з книжки *Література і політика*, яку автор готує тепер до друку.

У середині 1919 року, у розпалі боротьби за владу на Україні, з лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів вилонилася група, що назвала себе Українською комуністичною партією, більше відомою під назвою *боротьбістів*: від назви лівоєсерівської газети *Боротьба*, редактором якої був той самий Еллан-Блакитний.

Боротьбісти вважали (і цілком слушно), що Комуністична партія (більшовиків) України є частиною Російської комуністичної партії, і тому не вона є виразником інтересів українського народу, а незалежні від російських більшовиків самі боротьбісти. На цій підставі вони домагалися права комуністичного представництва України в Комінтерні. Алеж Комінтерн був лише прибудовою до Російської комуністичної партії, і командував у ньому Ленін. Він постеріг, що партія боротьбістів, хоч і називає себе комуністичною, живить самостійницькі настрої на Україні, і зажадав засудити й ліквідувати цю партію. І слухняний Комінтерн відмовився навіть прийняти її в своє лоно. Але підступному Ленінові цього було мало: щоб цілком неутралізувати їх впливи, він вирішив розчленувати боротьбістів — активнішу частину їх прийняти до КП(б)У, щоб решта просто розпорошилася. Цей маневр теж удався Ленінові, бо партія боротьбістів була слабша від КП(б)У: і чисельно менша і політично невиразна. З одного боку, активні діячі її належали до Центральної Ради, але вони ж і руйнували її з середини, вимагаючи то союзу з більшовиками, то хоч і незалежної, але радянської України. Після здійсненого Леніном розбиття і переходу енергійнішої частини боротьбістів до КП(б)У решта справді розпорошилася, а Сталін докінчив Ленінову справу, ліквідувавши їх пізніше майже без остачі.

Хоч з партії боротьбістів вийшло кілька видатних радянських діячів — серед них Панас Любченко, Григорій Гринько, Олександр Шумський — її можна б назвати також і партією поетів і письменників. Справді бо, на час революції і наступних років громадянської війни активні були в Києві поети і письменники: Василь Еллан-Блакитний, Василь Чумак, Гнат Михайличенко, у Чернігові — Андрій Заливчий. І всі вони боротьбісти. До них же належав, тоді ще не відомий, майбутній кінорежисер і письменник Олександр Довженко. Тим часом більшовики натоді в літературі не мали чим похвалитися: єдиний поет з їхньої партії Іван Кулик жив в Америці, щойно на час революції повернувся на Україну і як поет був тут зовсім не відомий.

На відміну від нього, лідер боротьбістської літературної групи Василь Еллан-Блакитний на 1918-19 роки був дуже активний і в поезії і в прозі, зокрема його вірш "Ударом зрушив комунар" був популярний — наче б революційний гімн.

Другим за популярністю серед поетів-боротьбістів був розстріляний у листопаді 1919 року денікінською контррозвідкою в Києві на дев'ятнадцятому році життя Василь Чумак. Цей юнак за останній рік у Києві устиг написати й опублікувати коло тридцять поезій, низку критичних статей і оповідань. Критика вже тоді пророкувала Чумакові велике майбутнє, яке трагічно перекреслила рання смерть.

Тоді ж був розстріляний у Києві Гнат Михайличенко, автор поезій у прозі, новель і головного в його літературній спадщині твору — *Блакитний роман*. До речі, Михайличенко деякий час (1919) був народним комісаром освіти УРСР.

Менше відомий теж невеликою літературною спадщиною, натепер майже забутою, Андрій Заливчий, що загинув при повстанні проти гетьмана й німців у Чернігові. Натоді смерть цих трьох боротьбістів оповила їх авреолею революційної слави, і цей настрої майстерно віддав Блакитний у революційно-романтичному триптиху "Повстання Андрія Заливчого":

Де оспіваний задуманим поетом
Сивий морок звис над сонним містом,
— Кинуто Революційним Комітетом
Наче іскру в порох терориста.

Наказ дано (коротко й суворо):
Вдарити й розбити ворогів.
Спало тихе місто і не знало — скоро
звідкись грізний гримне стріл.

.....
Легко так дісталась перша перемога:
Ворога змішав безумно смілий напад.
Панцирник здобуто... Ах, не йде підмога...
І серця тривога стисла в чорних лапах.
Затремтів напружено мотор,
Мов приріс наган до пальців.
Ох, уже стискає міцно коло ворог,
Кулі чітко лучать в панцир.

... А надвечір — все укритв туман.
Сніг лягав (так м'яко-м'яко танув...)
На заціплений в руках наган,
На червоно-чорну рану...

Так романтично зображує смерть свого співпартійця Заливчого Василь Еллан-Блакитний. І хоч революційна романтика в більшовицькій дійсності швидко блідла, на середину двадцятих

років вона все ще живила міт про поетів-боротьбістів, що полягли за справу революції.

І склалося так, що на час об'єднання боротьбістів з більшовиками з названих боротьбістських поетів серед живих залишився один Еллан-Блакитний. Тоді як інші вкрили себе славою борців, Блакитний був винагороджений за злуку з більшовиками тим, що дістав відповідальні пости в радянсько-партійній ієрархії: його обрано членом ЦК КП(б)У, членом Всеукраїнського і Всесоюзного центральних виконавчих комітетів. Врешті, його вшановувано як фундатора газети *Vicmi*, що була урядовим органом УРСР від 1919 року до початку другої світової війни.

Навколо *Vicmiej* Блакитний розгорнув велику роботу в ділянці організації літературно-мистецького життя у тодішній столиці радянської України Харкові. І коли він у 1925 році передчасно помер на хворобу серця, на одній з площ Харкова йому поставили скромний пам'ятник.

Нічого дивного, що цій активній когорті поетів-боротьбістів спочатку й було надане почесне звання "перших хоробрих". Та в цьому відіграла не абияку роль ще одна обставина: на початку двадцятих років у літературній критиці й літературознавстві в Харкові чи не перша роль належала Володимирові Корякові, тому самому, що й пустив в обіг термін "перші хоробрі".

Сумнівна вартість його хаотичних літературних досліджень у цьому зв'язку нас мало цікавить, зате важливо буде сказати, що й Коряк вийшов з боротьбістів. Природно, що творчість колишніх співпартійців йому лежала близько до серця, і він своїм авторитетом утвердив їх у званні "першої фаланги" пролетарської літератури.

Так і протрималося аж до початку тридцятих років, коли політика остаточно запанувала над літературою, і в тодішніх політичних комбінаціях боротьбістам не лише відмовлено в званні перших, а й викреслено їх зовсім з літератури. Сталося це так.

У січні 1933 року, за постановою ЦК ВКП(б), а точніше — за наказом Сталіна, до Харкова на пост другого секретаря ЦК КП(б)У, прибув Павло Постишев, фактично в ролі необмеженого володаря, підзвітного лише особисто Сталінові. Постишев дістав завдання упокорити Україну тим робом, що селянство примусити працювати в колгоспі голодом, а національно свідому інтелігенцію, яка ідейно живила самостійницькі тенденції й опір сталінській деспотії на Україні, винищити розстрілами чи повільною смертю в концентраційних таборах.

Виконання цієї другої частини завдання Постишев почав з ліквідації прибулих у різний час на радянську Україну галичан і тих, що більше або менше активно були причетні до українського

визвольного руху за доби Української Народної Республіки; особливо членів колишніх партій, що входили до Центральної Ради. За логікою монопартійної диктатури, інші партії зазнають тим більшого переслідування, чим ближчі вони програмою до панівної партії. Природне, що серед перших на оці Постишева були колишні боротьбісти. Належало в його плані не лише ліквідувати рештки живих, а й погасити в людській пам'яті легенди, за якими боротьбісти мали якісь заслуги перед революцією.

Однією з цих легенд і була теорія "перших хоробрих". Більшовики такі справи полагджували кардинально: разом з теорією вони скреслили з літератури й імена письменників, яких вона стосувалася. Завершенням цієї історії була подія, що збагатила репертуар чорного гумору тих років: одного ранку, того самого 1933 року, харків'яни зауважили, що пам'ятник фундаторові *Вісмей* і організаторові літературного *Гарту* Василеві Елланові – Блакитному безслідно зник, а в газетах появилось повідомлення на кілька рядків, що пам'ятник Елланові ушкодило вантажне авто і його тимчасово зняли для реставрації. Насправді ніхто його відтоді не бачив і по цей день.

Так зникли з літератури "перші хоробрі" на повне двадцятиліття.

Щоб довести вже їх історію до кінця підемо наперед аж до наших днів.

По смерті Сталіна почалася реабілітація, як тоді говорено, "несправедливо потерпілих від культу особи". Почали появлятися канонізовані курси історії української літератури, яких теж не було протягом двадцятиліття, від часу вилучення нарисів О. Дорошкевича й В. Коряка. Окрім, звичайно, з поспіхом роблених і конечно потрібних для шкільного вжитку.

У другому томі *Історії української літератури*, що присвячений радянському періодові і вийшов саме на вершці реабілітаційного розгону в 1957 році, знаходимо імена воскреслих боротьбістів, реабілітованих чи то повністю, чи з більшими або меншими застереженнями. Про збірку поезій Василя Чумака *Заспів* читаємо там: "...Це був справжній заспів української радянської літератури. Цій невеличкій книжечці судилося разом з *Плугом* Тичини, *Червоною зимою* Сосюри, *Ударами молота і серця* Еллана розпочинати історію української радянської літератури".¹

Оцінка і Чумака і Еллана беззастережно тут позитивна, але вже без почесного титулу "перших хоробрих" і лише в товаристві

---

1. *Історія української літератури*, т. II, *Радянська література* (Київ: 1957), стор. 64-65.

інших, яких у першому варіанті В. Коряка не було. А подруге, стосовно решти боротьбистів, поетів і прозаїків, є застереження. Кількома сторінками далі про Еллана-Блакитного зформульовано так:

...Таким піонером пролетарської поезії на Україні [як і Чумак — І. К.] був і сам Еллан. Проте, даючи пролетарські за своїм змістом твори, Василь Еллан у цей час іноді припускався окремих помилок націоналістичного характеру. Це було наслідком його боротьбистських збочень...²

Про Заливчого і Михайличенка є лише побіжні згадки, при тому характеристичне, що про останнього послідовно негативна.

На 1963 рік хвиля реабілітації вже пішла на спад, і роль боротьбистів у літературі теж почали обмежувати виразніше. У збірнику матеріалів для вивчення історії української літератури, що вийшов саме цього року, Євген Адельгейм виключає категорично можливість повернення до первісної концепції В. Коряка, кваліфікуючи її як націоналістичну:

Приреченими на поразку, — пише Адельгейм, — виявилися і спроби застосувати до Еллана націоналістичну теорію 'перших хоробрих', за якою вся українська радянська література виводилася з творчості письменників, так, чи інакше пов'язаних з дрібно-буржуазною партією боротьбистів.³

Огляд історії з "першими хоробрими" можна підсумувати твердженням, що їх справа стала ніби чутливим сейсмографом на вимір сили утиску, скерованого на українську літературу: при послабленні його — Чумака, Еллана й інших реабілітують і відмірюють їм більше значення у розвитку радянської літератури. При посиленні — починається ревізія реабілітації і нагадування про приналежність їх до "націоналістичної" і "дрібнобуржуазної" партії боротьбистів.

Саме це останнє спостерігається від початку сімдесятих років, і в літературній пресі почали з'являтися статті, що вимагають перегляду оцінки літературного процесу 20-30-их років. У статті "Про висвітлення літературного процесу 20-30-их років" Степан Крижанівський писав у 1974 році:

---

2. Там само, стор. 67.

3. *Матеріали до вивчення історії української літератури*, т. V, ч. 1, стор. 246.

При всьому бажанні правильно висвітлювати історичний процес, у 6, 7, 8 томах *Історії української літератури* помітні певні помилки та хиби, зокрема суб'єктивна оцінка ряду літературних творів, на що вже вказувалося в нашій пресі. До невідзначених раніше хиб віднесемо поблагливе ставлення до окремих літераторів, вихідців з дрібнобуржуазної, націоналістичної партії 'боротьбістів' (В. Блакитний, В. Чумак, а особливо А. Заливчий, Г. Михайличенко), перебільшення ролі декого з них у літературному процесі.⁴

Те саме наголошує і партійний ортодокс у літературі Микола Шамота у статті "Актуальні питання сучасного радянського літературознавства":

То тут, то там дає свої рецидиви боротьбістська ідея 'перших хоробрих' і в мемуарах і в літературознавстві. Одні, говорячи, наприклад, про Чумака, називають його трибуном революції, зачисляють в заслівувачі, піонери радянської поезії. Інші видають справу так, ніби зв'язки Блакитного з боротьбізмом не були органічними, ніби сам факт належності його до цієї партії відноситься до історичних непорозумінь.

Від подібних захоплень, перебільшень, а подекуди й помилок, кажучи самокритично, не вільна і академічна *Історія української літератури*. Так, наприклад, А. Заливчого зачислено до тих, що 'очаровані процесом життя і революцією і складають йому дитирамби...' Не був Заливчий в числі тих, хто складав революції дитирамби, кого надихав і чарував Жовтень. Тому в його творах нема чого шукати ознак революційності.⁵

Це вже зовсім категорично, і ми бачимо, як на наших очах відродився і знову зів'яв міт "перших хоробрих".

Дивний феномен ця політика партії в галузі літератури: залежно від кон'юнктури ті самі явища, відстояні вже в багатолітній давності, то оголошуються основоположними в літературі, то раптом відкидаються як контрреволюційна контрабанда. Пікантне в цьому випадку, що той самий С. Крижанівський, який у шостому томі *Історії української літератури* підносив ролю боротьбістів, чотири роки пізніше сам себе спростовує.

---

4. Радянське літературознавство, 1974, ч. 1, стор. 44.

5. Радянське літературознавство, 1974, ч. 3, стор. 54-55.

Із збірки «Гратовані сонети»

Іван Світличний

ІЗ ЦИКЛУ «МЕФІСТО — ФАВСТ»

Посполиті

Та й вдатне ж плем'я — посполиті.
Не посполиті — благодать!
Кістками вимощено гать,
Канали кровію политі.

До суду-віку простоять.
А посполиті — малим ситі,
Аби не порожньо в кориті.
Рубають ліс — тріски летять.

Летять тріски — й дуби з трісками.
Кістки — і голови з кістками.
Відьомський шабаш! Дикий стрес.

Тріщать хребти і гнуться спини...
Ніхто, ніяк, нічим не спинить
Людьми угноений прогрес.

Фавст — прогресист

А на чолі прогресу... хто там?
Мефісто? Фауст? Все одно.
Нуртує збурена давно
Арійська кров у жилах гота.

Наркотик влади — як вино:
Чим більше п'єш, тим більш охота,
У світі — рейвах, є робота!
Саму історію дано

Переінакшить. Воля лева,
Рука, як булава сталева,
Державно спружена в кулак,

В серцях новий порядок кріпить,
Весь світ збере під мудрий скіпетр.
Важливо *що*. Байдуже *як*.

Цю добірку поезій Івана Світличного та Василя Стуса передруковуємо тут із двох нових збірок, які появились в жовтні ц. р. у видавництві "Сучасність".

Із збірки «Свіча в свічаді»

Василь Стус

Там тиша. Тиша там. Суха і чорна.
І пишуть кола сиві голуби.
І як не вдатися до ворожби,
як ніч по горло мороком огорне?

І видається: кажани проворні,
усохлі з туги, мечуть жереби.
В квадратах жертв — чистописом журби —
успоко́ра, майже невідпорна.

Свічадо спить. У ньому спить свіча,
розплатана метеликом, акантом.
В аканті біль твій — сяє діамантом,
кривавим оком світиться одчай.

Стань! Не стирай з свічада порохи —
то все твої страхи, страхи, страхи.

О скільки слів, неначе поторочі!
І всі повз тебе, ніби кулі, б'ють,
і всі живу твою минають суть,
а тільки строчать, строчать, строчать, строчать.
І я їду крізь ці слова облудні,
незнані досі. Тут — передова,
де всі твої бійці — одні слова,
і сіють зраду спогади марудні.
Не ошукайся, вірячи добру!
Сам Вельзевул ці обійняв хороми.
Спогадуючи, піддаєшся втомі,
а як здолає втома — то помру,
і в помережані увійду ночі,
де ні жалю, ні радощів не ймуть,
а так — живуть і смерть свою жують.
О, скільки слів, неначе поторочі.

Поетичний шлях Богдана Кравцева

У ДРУГУ РІЧНИЦЮ СМЕРТИ ПОЕТА

Остан Тарнавський

До книжки перекладів з німецького поета Райнера Марії Рільке *Речі й образи*, що вийшла друком у Нюрнберзі в 1947 році, Богдан Кравців додав коротке післяслово і там писав:

Ще після першої світової війни, яких двадцять років тому, мені — сповненому поривів і літературних задумів гімназійному учневі — пощастило "виловити" на полицях однієї з львівських книгарень дивну книжку. Це була велика збірка поезій *Книга образів (Das Buch der Bilder)*, і автором її був відомий мені вже з деяких друкованих перекладів у *Літературно-науковому віснику* — Райнер Марія Рільке.

Це лаконічне визнання не тільки вияснює першу книжкову появу українських перекладів поезій Рільке, але й указує, де шукати літературних впливів, де лежить коріння тієї поетичної квітки, що її назва в нашому літературному гербарії — Богдан Кравців.

Поети, — як каже римська приповідка, — народжуються поетами, й їхню поетичну мову виколисує вже рівномірне гойдання коліски, та трудно заперечити, що літературні впливи оформлюють індивідуальність поета, навіть такої величини, як Данте.

Літературні впливи відограли велику й вирішальну роль у виробленні поетичної особистості Богдана Кравцева. У тій таки цитованій вище післямові до книжки *Речі й образи* сам Кравців указує на своє літературне посвоячення з Рільке:

Не багато я зрозумів тоді із поезій, зібраних у цій книзі. Але завжди і знову вертався до них, вгризаючися в чужу мені мову, вглиблюючися все більше у пишноту незвичайних образів. І тому ще й досі пригадую оту хвилину радості, коли чиясь добра рука подала мені — уже студентові, політичному в'язневі, засудженому на три роки в'язниці — книжку, сповнену глибокої поетичної мудрості і досвіду, *Записки Мальте Ляврідс Біргге* того ж таки Райнера Марії Рільке.

І тут же Кравців розкриває, чого він навчився із цієї автобіографічної повісти Рільке:

З прочитаного я записав тоді, запам'ятав досьогодні слова Рільке про постання вірша. Про те, що "небагато користи із віршів, коли їх писати надто рано". Що "треба вичікувати з їх писанням, збираючи і снагу і солодкість ціле, по змозі довге життя і — тоді, шойно уже зовсім наприкінці, можна б, може, написати яких десять — добрих — рядків". Що "ради одного вірша треба бачити багато міст, людей і речей, знати звірів, відчувати, як літають пташки, і вміти збагнути, з яким порухом розчиняються маленькі квітки раннього ранку".

І ще пам'ятаю я, що для того, щоб писати вірші, — треба багато пережити і мати чимало чого згадувати. І вкінці, що і "спогади не вистачають". Треба вміти їх забути, якщо їх багато, і вміти терпеливо-терпеливо чекати, щоб вони вернулися. Бож самі тільки спогади — це ще не те, що треба. Тільки тоді, коли вони стануть у нас кров'ю, поглядом і порухом, безіменними і вже невіддільними від нас самих, шойно тоді може статися, що якоїсь рідкої години в них і з-поміж них постане перше слово вірша.

З великим визнанням треба говорити сьогодні про юнака-гімназиста, котрий шукав поетичної мудрости для реалізації своїх літературних задумів у творчості поета, що разом із Стефаном Георге у час занепаду поетичної мови піднесли до справжньої гідности поетичне слово і саму поезію.

Роман *Записки Мальте Ляврідс Бірре* був написаний у 1910 році, коли Рільке мав 35 років, після того, як цей поет побував на Україні і в Росії, після написання *Книги годин* і поетичного циклу *Поезії речей*, де так яскраво поставлене питання смерті, що турбувало Рільке все життя. Та й цей роман автобіографічний — це прониклива студія про ту темну сторону людського існування, незбагненну ніч, що знесилює людський розум і наповнює тривогою молоді поривання. Богдан Кравців не вглиблювався в основну проблему роману Рільке, він шукав у ньому, у думках великого і визнаного поета напрямних і порад для реалізації своїх літературних задумів.

А ці задуми плекав Богдан Кравців ще учнем гімназії. Знаючи навчальні програми наших гімназій у Галичині, не можемо сподіватися, що в гімназії міг розвинутися поетичний талант юнака, який відчув у собі поклик муз. У нас були гімназії переважно клясичного типу, а навчання літератури велось за історичним принципом. Не було такої уваги до віршописання, яку мали наші братські школи чи колишні академії. Тож доводилося початкуючим поетам самим шукати для себе шляхів у літературу, читаючи і наслідуючи активних на той час поетів.

Час, коли Богдан Кравців шукав зразків для оформлення своїх поетичних задумів, не був сприятливий для літератури. З літературного Парнасу в Галичині відійшов Іван Франко, залишивши там досить значну групу модерністів, що об'єдну-

валися в "Молодій Музі". Але й поети "Молодої Музи" були вже у відступі. На Україні залунали нові голоси, головне Павла Тичини й цілої групи неокласиків, з якими згодом і Кравців знайшов співзвучність. З упадком української державности вийшли на еміграцію вояки, деякі з них обдаровані літературним талантом, а між ними Юрій Дараган, Євген Маланюк, Юрій Липа, Леонид Мосендз. Ці поети-емігранти дали основу для постання так званої "Празької школи" і виповнили нашу літературу новими творами, в яких прозвучали бойові тони. Творчість цих поетів-емігрантів, що оспівували визвольні змагання, знайшла шлях до літературного молодняку і відбила свій слід на починаннях молодих поетів, до яких належав на той час і Кравців.

Перші віршові проби Богдана Кравцева знайшли навіть шлях до друку і були вміщені в пластовому місячнику *Український пласт* (1922-23), що виходив у Станиславові за редакцією гімназійного вчителя Івана Чепиги. Ці вірші Кравців підписував псевдонімом *Галайда* і подавав себе пластуном сьомого полку у Львові. Із них важко було б зробити якінебудь прогнози щодо літературного майбутнього їх автора. Їх тема — мандрівка юнаків у Карпатах, та це радше тексти до пісеньок, що їх співали пластуни, мандруючи гірськими пляями. Відчувається в них бадьорість і життєрадісність — прикмети, що залишилися у Богдана Кравцева на все життя, але помітна невправність у віршуванні.

Щоб опанувати ремесло віршування — треба наполегливої і послідовної праці, про що згодом довідався поет із записок Рільке. Свідомий цього, Богдан Кравців почав не тільки "вгризатися" в чужу мову, але і "вглиблювався все більше в пишноту незвичайних образів" німецького поета, а разом з тим почав послідовно вивчати майстерність віршування. На це прийшла і більша нагода, бо на той час (1922) Кравців почав студії з літератури й мови на філологічному факультеті Львівського університету.

Для літературної діяльності витворилися за того післявоєнного часу у Львові сприятливі обставини. Вже в 1921 році почав виходити перший після війни літературний журнал *Поступ*, коло якого гуртувалася група письменників католицького світогляду. У 1922 році постала друга група письменників, головне з колишніх січових стрільців (Роман Купчинський, Василь Бобинський, Юра Шкрумеляк, Олесь Бабій і Лев Лепкий), і ця група почала видавати журнал *Митуса*. Вони захоплювалися символізмом, головне творчістю Павла Тичини. Врешті, в 1923 році почав виходити у Львові журнал *Нова культура*, що його редагував Антін Крушельницький. Це був радянофільський журнал видавництва "Нові шляхи", що підтримувало зв'язок з літературою на Україні, яка переживала нове відродження. Крім цього, далі існував

Літературно-науковий вісник, що згодом перейшов під редакцію Дмитра Донцова і був перейменований на *Вісник*, став твердинею націоналістичного напрямку в літературі.

Вже перелік цих літературних груп і журналів указує на поживлення літературного життя в Галичині, головне у Львові, після першої світової війни. Це були роки поетичного зростання Богдана Кравцева. Чого не засвоїв молодий поет в університеті, те черпав тепер у безпосередній зустрічі з літературним життям. Твори письменників з України були відомі в Галичині. Видавнича спілка "Нові шляхи" видала у Львові найповнішу на той час збірку поезій Тичини *Золотий гомін*. Знали в Галичині і вишукану творчість неокласиків. Тож і молодому поетові, що ще за гімназійних років шукав зразків поезії в чужого поета, було тепер у кого вчитися й серед українських поетів. Двадцять роки — це час, коли Богдан Кравців наполегливо засвоював майстерність віршування. Якщо поглянути на першу видану окремою книжкою збірку його поезій *Дорога* (1929), побачимо, який великий поступ зробив поет від перших юнацьких, друкованих у журнальчику *Український пласт* віршованих куплетів до формально викінчених, літературно зрілих зразків віршування в цій збірці.

Кравців поет не стихійний, його творчість — радше вислід літературної начитаности, вона створена на літературних зразках, що їх знайшов поет у таких майстрів, як Максим Рильський. Між першими, складеними на літературних зразках віршами Кравцева бачимо поезії, написані під впливом Тичини. Павло Тичина мав велетенський вплив на молодих поетів. Вистачить послатися на Миколу Бажана, який юнаком дістав у руки *Соняшні клярнети* і разом з другом просидів над Тичининою книжкою цілу ніч у захопленні:

"Ми сиділи в лісі при багатті, — писав згодом Бажан, — і читали, і п'яніли, і кричали з радости, насолоджуючися красою українського слова, яке з такою, нечуваною нами досі, музичністю грало, співало, бриніло, гриміло".

Не диво, що Тичиною захопився і Кравців. У збірці *Промені*, що вийшла друком у 1930 році, знаходимо наслідування Тичини. Вірш "Христос родився" — це просто переспів Тичини. Не тільки форма, але й усе семантичне багатство вірша, вся образність, а з нею і музичність — все тичинівське. Навіть тема, хоч і перенесена у різдвяну атмосферу, більш притаманну Галичині, запозичена у Тичини.

У Кравцева читаємо:

Зірвалися. Припали.
Молилися Дитині.
— Між нами Ти родився!
Між нами — в цій країні!

Просто переспів Тичининого катрена з "Скорбної Матері":

Ідіте на Україну,
Заходьте в кожную хату —
Ачей вам там покажуть,
Хоч тінь Його розп'яту.

Або інший катрен. У Кравцева:

А по снігу Дитятко
У сяві діядему...
Кудюю Ти, Месіє?!
Таж ми до Вифлеему.

а в Тичини:

Возрадуйся, Маріє:
Шукаємо Ісуса.
Скажи ж, як нам простіше
пройти до Емауса?

У збірці ще інший вірш "Ратай", що теж написаний під впливом Тичини, з застосуванням його новаторських суб'єктивно-ліричних реплік.

У геніальних поетів важко, а то й неможливо вчитися; їх можна лише наслідувати. Кравців не хотів міняти поетичну традицію, він радше шукав майстерности і досконалости для опоетизованого вже вислову. Тож і не диво, що Максим Рильський став ближчий для нього, ніж Тичина. Тичина зразу заблис, заговорив нечуваною дотепер силою поетичного слова і музичности. Рильський почав писати дуже рано і з кожним новим віршем зростав і плекав свій поетичний талант. Кравців відчув споріднення з Рильським, його притягала до Рильського і та зрівноважена, спокійна й перш за все упорядкована сценерія поетичного світу Рильського, бо й у нього — хоч він і романтичний з природи — переважала зрівноваженість, бажання тривалого спокою для контемпляції. Зрештою, вже в першій збірці Рильський мріє вийти в якийсь інший чарівний світ білих островів, чому відповідають романтичні поривання Кравцева ще з часів його юнацьких мандрів, відбиті у його юнацьких віршових спробах.

Зеров підсуває думку про філософську, кандівівську мудрість, розглядаючи перші вірші Рильського, і цитує такі рядки:

Прийде останній час. Внизу безмовна річка,
широка, величава, супокійна.
На ній човни крилаті, мов далекі мрії,
снуватимуть.

Човни чи радше кораблі — це сценерія поетичного світу Кравцева, що відбився в його перших збірках. Правда, у Кравцева це, може, не сама сценерія, це символіка, романтика поривання.

Я незнамому навстріч зряджаю удень кораблі:
лопотять так весело, мов крила, їх паруси білі,
і до них розсипаються сонцем і гомоном хвилі —
і несуть їх одважні вітри до чужої землі...

Кравців знаходив у Рильського не тільки зразки поетичного вислову, майстерну форму вірша, він переймав від старшого поета і його поетичну тематику. Вірш Кравцева "До островів світлих" не міг би народитися, якби не було поезії "Синя далечінь" з таким сильним і бадьорим закінченням: "... хай хоч у сні — мандрівки дальні".

Вже сама назва вірша Кравцева зливається з "білими островами" Рильського. Та тут уже — як у випадку з Тичиною — не можна говорити про наслідування. Кравців вивчив поетичну лябораторію майстра, засвоїв правила, як діяти в цій лябораторії поезії, і почав у ній самостійно працювати. Вірш Кравцева — хоч і побудований на твердих усталених формах — звучить оригінально, в ньому нові цікаві і точні рими, власна образність вислову.

Вишліфовуючи поетичну мову на зразках Рильського, Кравців одночасно досконалив майстерність вірша на поезії Зерова. Перед очима душі нашого поета стояв і той далекий чужий поет, що його віддавна Кравців намагався "розгризти": Рільке — винятковий поет. Він живе у безмірному, на гегельянський зразок абсолютному світі поезії, і для нього існує тільки той світ поезії, що в ньому він почуває близькість з Богом.

Кравців мріє про світ поезії, мріє про далекі краї, про "синю далечінь", та все ж твердо стоїть на цій землі, і тому його розуміння Рільке лежить радше в площині образно-поетичній, а не метафізичній. Навіть у перекладах, що їх уже в перші роки творчої праці Кравців робив, та й у тих, що були зроблені двадцять п'ять років пізніше, Кравців добирив у Рільке вірші з наголосом на особи і речі, а не на метафізичні подорожі, викликані у німецького поета страхом і великою непевністю.

Спробуємо віднайти впливи поезії Рільке на молодого Кравцева. Ось вірш Рільке: "Das ist dort, wo die letzten Hütten sind". Згодом Кравців переклав цей вірш і він починається так: "Це там, де крайні вже хатки..."

А ось оригінальний вірш Кравцева з *Дороги*:

Край насипів шляху погублені хатки —
і тужать в далечінь їх вікна і пороги,
мов очі тих людей, що їм ось тут роки,
а йшли колись уздовж залізної дороги.

Та сама конструкція рим, той самий настрій — якесь не здійснене вичікування відчувається і в Рільке й у Кравцева, хоч для Кравцева рількеанська безнадія не властива: він радше воліє бадьорий виклик чи навіть мрійне сподівання. Тож і закінчення вірша Кравцева —

Мов ждуть когось вони з далеких тих світів,
мов кличе їх в дорогу поклик невгомний...
А там гогоче шлях, і поїзд пролетів,
і в серці завмирають стукоти і дзвони...

читається як далекий відзвук Рільке.

По-рількеанському звучить останній катрен у вірші "Журавлі" в тій же *Дорозі* (та ще й з алітерацією):

Де чорна ніч далекі нічліги
готовить вічно їм, як добра мати,
і вся тремтить од дикої жаги
їх снів мандрівних — смілих і багатих.

Візьмімо інший вірш з тієї збірки *Дорога*, вірш про святого Юрія — лицаря, що йому Кравців присвятив низку віршів. Приглянувшись до цього вірша, бачимо, що й він — спадщина Рільке. Правда, вірш Кравцева — це вже вислід літературного дослідження; Кравців дає мотто з Ладі Могилянської, намагається якнайдалі відійти від настрою вірша Рільке. У його перекладі вірша Рільке про святого Юрія є такі рядки:

Цілу ніч, не встаючи з колін,
кликала його, молила...

Оригінальний вірш Кравцева має відповідні рядки:

Тої ночі з весняною бурею
Він примчався...

Хоч вірш Кравцева й інший, настрої його вкладається в головний задум вірша Рільке, він навіяний містицизмом Рільке ще й підсилений останнім рядком: "у полоні мільйони сестер", що безпосередньо відповідає задумові Рільке, зосередженому на постаті жінки. Вже другий вірш Кравцева на тему святого Юрія у збірці *Промені*, писаний дактилічним пентаметром, цілком оригінальний, у ньому немає рількеанської містики, радше відчувається романтичний патос, що характеризував поезію молодих поетів того часу, головне тих з націоналістичним світоглядом, що гуртувалися при *Віснику*, редактованому Донцовим.

У тій же *Дорозі* є гарний вірш під назвою "Тим, що в дорозі".

Вірш навіяний народною піснею "Ой, місяцю, місяченьку, не світи нікому". Тут Кравців поставив мотто з колядки "Ой, забарився місяць у крузі". Вірш оригінальний і незвичайний для Кравцева, бо він не римований, але словнений сердечністю, і простотою, і безпосередністю, що притаманні Кравцеву:

Тим, що в дорозі, місяцю ясен,
ой, що в дорозі в ніч оцю темну,
в далекім полі одним-одніські,
як біла далеч і біле небо...

Але й для цього вірша можна віднайти співзвучність з Рільке ("Wer jetzt weint irgendwo in der Welt...").

Правда, вірш Рільке — майже сам субстрат поезії, без ніяких поетичних прикрас, просто сама есенція поезії. У Кравцева маємо фолкльорне багатство, перебране з народної творчості, що згодом стане для поета джерелом поетичних словотворів.

Десять майже років самоосвіти у віршунанні принесли повний успіх. Із юнака-гімназиста виробився майстер добірної віршової форми і поетичного вислову, що вільно почувався у складній поетичній лабораторії і міг вільно й майстерно віршувати.

Ліричний герой за цих початкових десяти років творчості — той самий юнак-пластун, що у віршованому репортажі з мандрівок по Бескиду, по слідах давніх укріплень Бубнища й Урича писав:

Гей, Уріч, Уріч, ми вже йдем,
ти никнеш нам з очей.
Та спомин твій в душі несем,
заклятий в сяйві мрій.

Поет і далі закоханий у мандрівку, у далекі простори, в яких сподівається знайти надзвичайну красу, спокій і відпочинок:

Там — в синім небі льоти пташині
піснею волі й пориву.
Шляхом проміння линуть за ними
думи у далеч незриму.
Наче здається: знов я в дорозі,
знов верховини зелені...

("Сонце і чорні смуги")

Богдан Кравців дуже скупий на безпосередній вияв почувань. Його ліричний герой радше літературний персонаж: закоханий у поезію, що її не знаходить у доколишньому світі, і тому в нього туга за мандрівками, виходами на височини.

У вірші "Дорога", що дав назву першій збірці поета, є

безпосередня заява про це поетичне мандрівництво. Вірш написаний під враженнями "далеких островів" Максима Рильського і під впливом метафізичних подорожей Рільке, але цілком оригінальний. Кравців уточнив і шлях і форму своєї поетичної мандрівки, що вкладена не тільки в можливість поетичного задуму, але й у реальні можливості життя, і знайшов свій поетичний словник, потрібний для мистецтва творення емоційних і образних конструкцій:

Полонила ось серце дорога,
мов змія золотаста і лиява!
(Вбік — село і стрункі оборочи,
а далеко — і курява й синява...)

Гей, це ти ж в далечинь закликала,
як втомляло життя, наче сплін,
коли снилися гори і скали,
п'янив очі ясний небосклін.

Ось і я! І до ніг ти лестишся,
і цілуєш гарячими хвилями,
і над нами і в нас буйна тиша,
і ліси свої пахощі виляляли.

І співає хтось сонцеві гімни —
до грудей п'яний вітер приник.
І я йду одинокий, нестримний
в синю даль — молодий мандрівник.

Тут у Кравцева не тільки нові знахідки у римуванні, але й зовсім вільний, не залежний від майстрів-вчителів лаконізм поетичної образности: дорога, не крута дорога з народної поезії, а золотаста, лиява — в переносному відгуку до народного образу: дорога, як змія; чи інший образ: дорога, що леститься до ніг. У поета тиша є "буйною", і цей вислів характеризує почування автора, що бажає далекої тиші, але не тієї спокійної із "солодкого світу" Рильського і не тієї далекої метафізичної тиші Рільке, що відбилась у вірші "Журавлі", де "чорна ніч далекі нічліги готовить", але прагне тиші, що заповідає дію — прагне буйної тиші. Ліричний герой Кравцева — життєрадісний, близький світові і людям, далекий від того, щоб утікати від цього світу; він хоче послужити і світові і людям. Недаром поет просить небесного лицаря святого Юрія:

— О, візьми ж і мене, святий Юрію,
у бої, на пригоди бучні!

та ще й додає пояснення: "навколо народ мій знеможений". Тому

поетова мандрівка — не звичайна, це мандрівка з призначенням, щоб, як ті журавлі, "за ясным сонцем в далечинь одплисти".

Для повної характеристики ліричного героя Богдана Кравцева варто ще зацитувати один з сонетів зі збірки *Промені*, не тому тільки, що це сонет, який уже в недалекому майбутньому став його улюбленою віршовою формою до кінця життя, але й тому, що в ньому визначені ті подібності, що їх знаходив поет у своїх вчителів-майстрів (у Рільке і в Рильського), а разом з тим замарковані ті властивості поетового таланту, що допомогли йому викристалізувати свою власну поетичну індивідуальність.

Цілюють серце промені останні
і тихне відгомін пташиних трелів.
Хтось душу, мов тятиву, випнув — стрелив
і день майнув тобі стрілою в дані.

Я сам... Корюся самоті нежданій,
павук нитки снує на синій стелі...
І десь в німому божевіллі скелі,
що вмерло сонце, згасло в океані.

У далечині думають тополі,
у серці небо ясне і безкрає,
і мудрість ночі таємниче дише...

І хтось простий сопілкою у полі
дзвінке срібло піснями розсипає —
і я різьблю свої сонети в тиші.

Тут слідний і настрої Рільке ("десь в німому божевіллі скелі, що вмерло сонце"), і спокійна медитація, що її у великій шанобі славив Рильський. Та тут і Кравців-поет — закоханий у поезію, задивлений у далеку країну, де тополі задумані, де небо ясне і безкрає, де ночі таємничі і мудрі, у країну — далеку від дійсності й реальності. І тут початок конфлікту ліричного героя Кравцева, що — хоч і закоханий у поезію — не відречеться для неї, як Рільке, від рідні, і суспільства, і цього земного існування з його щоденною буденщиною, навпаки: з притаманним йому буйним темпераментом включиться в життя.

На той час, коли вийшли друком дві перші збірки поезій Богдана Кравцева, він був уже сильно заангажований у суспільну і політичну діяльність. Ще від студентських часів він належав до Української Військової Організації, яку створили після війни колишні вояки української армії та й вербували туди українську патріотичну молодь. Згодом Кравців став активним членом Союзу української націоналістичної молоді і головою його в 1928 - 29 роках. Літературні зацікавлення він перекинув на публіцистику і

був редактором різних націоналістичних видань: *Вісті*, *Голос нації*, *Голос*. Така активність у політичній і суспільній діяльності не могла сприяти дальшому розвоєві поетичного таланту Кравцева. Сонет із збірки *Промені*, цитований вище, був останнім віршем Кравцева про мрії до далеких незнаних країн. Дивним збігом обставин здійснилася думка останнього рядка цього сонета: "і я різьблю свої сонети в тиші".

Поет справді почав різьбити сонети, може, і в тиші, але не в тій вимріяній, у природі, але в ізольованій від світу тюремній камері.

Богдан Кравців, як ніхто інший з західньоукраїнських літераторів, а може, й єдиний він — нагадує нам Івана Франка. Обдарований поет, Кравців, як і Франко, від найраніших дозрілих років життя включився у громадське життя, почав, як і Франко, живу організаційну діяльність під час навчання у львівському університеті, стояв у проводі студентського життя і був редактором студентських журналів. Як і Франко, Кравців був засуджений за політичну і громадську діяльність і три роки, від 1930 до 1933, просидів у тій же, що і Франко, львівській тюрмі. У тюрмі Кравців написав цілий цикл тюремних сонетів. Якщо поглянути на цілість літературної й наукової діяльності Кравцева, тоді його близькість до Франка ще більша. Кравців, висловлюючись окресленням Шлемкевича, — це франківська людина *par excellence*, поет великого обдарування, а при тому літературний і науковий працівник, людина твердих переконань, яка не міняла своїх поглядів з уваги на кон'юнктуру.

Сонети, написані у тюрмі, описують, як і Франкові тюремні сонети, тюремний побут. Не може бути сумніву, що Кравців знав сонети Франка. Молодий поет, що шукав зразків для традиційної, а то й класичної форми вірша, напевно добре знав відомий Франків сонет "Голубчики, українські поети", в якому Франко повчав, як оволодіти цією вишуканою формою чи, як дехто каже — строфою. Вже порівняння перших катренів перших сонетів обидвох поетів вказує і на жанрову і на строфічну подібність.

У Франка:

Се дім плачу, і смутку, і зідхання,
гніздо грижі, і зопсуття, і муки!
Хто тут ввійшов, сціпи і зуби й руки,
спини думки, і речі, і бажання.

У Кравцева:

Замок заgrimав, змовк — і серце зразу
забилося до чорних ґрат і криці
в холодній мороком цвілим темниці,
де стіни криють крик, і брид, й образу.

Та не Франко був головним вчителем в опануванні майстерністю сонета для Кравцева, а Рильський і Зеров. У в'язниці Кравців не тільки складає сонети, він учиться. Ми вже знаємо з цитованої книжки перекладів з Рільке, що у в'язниці Кравців читав автобіографічний роман Рільке про Мальте і навіть робив собі точні виписки з тих розділів, які стосувалися поезії й віршування. У в'язниці Кравців переклав і славу біблійну *Пісню пісень*.

З в'язниці вийшов Кравців зрілою і досвідченою людиною і зрілим, вправним поетом-майстром, та ще й із двома готовими збірками поезій. Збірка *Сонети і строфи* вийшла друком ще в тому ж 1933 році, це був уже вклад у нашу літературу. У наступному році появилася друком переклад *Пісні пісень*. Вийшовши з тюрми з поглибленим життєвим досвідом і разом з тим з поглибленим досвідом літературним, Кравців став перед дилемою. Перед ним стояла постать Рільке, що його поет глибше пізнав і зрозумів, поглибив і прийняв. Поетична кар'єра Рільке мусила імпонувати нашому поетові. Та Рільке, хоч як близький Кравцеву, був інший. Він жив в абсолютному світі поезії, а в Кравцева переважали риси франківської людини — громадського працівника.

Уже в 1935 році Кравців перебирає редакцію літературного місячника *Дажбог*, що його доти редагував Євген Ю. Пеленський. Після того, як цей журнал заборонила польська влада, Кравців почав видавати у 1936 році журнал *Нові обрії*. Крім редакційної роботи, він звертав велику увагу на літературний молодняк.

Редакційна і громадська праця забирали у Кравцева весь час і всю снагу. Та все ж він не залишав поезії. Хоч до початку другої світової війни не вийшла жодна нова книжка віршів Кравцева, його течка збагачувалася щораз новими поезіями. Ці поезії — витончені твори майстра: досконала форма вірша в чіткій строфічній побудові, нові і цікаві рими, урочистий, сповнений піднесеної святковості настрій, притаманний поетові, що вважає себе жерцем краси, а поезію — свяतिною краси.

Згасає день — і гамірно в оселях...
Із сумерків коридорів чернечих,
із мороку померклих склепів келій
виходить в сад у чорній рясі — вечір.

І повагом в покорі тихій плине
поміж граби, берести і каштани —
і кануть в тиші токотом хвилини,
мов зерна чоток чорних безустану.

За кожним з них молитва Господеві,
що літо дав важке таке й багате,

що стигнуть ниви жита день при дневі
і зелен-соком виноград наплятий.

("Вечір")

Творчість Кравцева поділяється тепер на два тематичні розділи: родинний з любовною лірикою, стриманою й позбавленою притаманної цій ліриці сантиментальної словогри; і патріотичний чи радше — національний, бо у нього сильно наголошений у громадській ліриці націоналістичний світогляд. Інтимна лірика і патріотична романтика часто сплітаються в одну картину, один поетичний образ:

Полудня літнього розжеверений розлив
і гусне оловом важким повітря.
І тільки в даліні: гроза майбутніх злив,
і подих бурі і рвучкого вітру.

Ми вдвох посеред піль. Тремтить гаряча синь
мереживом безвітря золотого —
І зморений заснув мій синезорий син
неждано так на зелені мурогу.

Примкну на мить я очі... В хвилях даліни
рокочуть роки... Це ж не сон-омана:
Злилися в степ безкрай і луги й лани,
і зелень їх — блакить гарячетьмяна.

В широких степових розстайдоріг вузлі —
валки, обози, вартові при зброї,
і покотом вояцтво по жаркій землі,
і разом син мій — в сірім однострої.

Над ним, як ось — і тиша, і блакить німа,
важка грозою, вагітна боями —
Та сплять усі — і спить мій син, поки сурма
прокине владно їх зо сну й нестями.

Патріотична тематика посилюється у Кравцева з кожним роком, наближаючися до знаменної дати початку нової світової війни, що з нею націоналістичні кола нашого суспільства пов'язували надії на державне відродження нашої країни. Ця тематика відбилась і в публіцистичній творчості Богдана Кравцева, що повністю вкладається в націоналістичний світогляд. Книжка поетової публіцистики *Дон Кіхот в Альказарі* вийшла друком у 1938 році, написана під враженнями громадянської війни в Іспанії.

Бойовий дух, що характеризує вірші Кравцева того періоду, ще більше підноситься, коли у висліді змін у Середній Європі, під натиском тоталітарної Німеччини, вдалося висунути питання державної самостійності однієї з українських земель, що припала в приділ після першої світової війни Чехо-Словащини: Карпатської України. Подіям на Карпатській Україні поет присвятив окремі

вірші. Настрій, в якому жив поет до пам'ятної осені 1939 року, відбиває коротка поезія "Листопад", що являє собою чи не найпопулярніший поетичний твір Кравцева:

Кривавим листом котить падолист —
і серце прагне знов далеких візій:
Щоб понад нами знову пронеслись
бої одважні і залізні.

Щоби дзвеніли списи і шаблі
і жах вогню будив до дня оселі,
щоб ісходило сонце на землі
в вінку шрапнелів.

Щоб місто знов під чоботи ватаг
коври стелило і стяги шовкові,
щоб в синім небі стрічка золота
благословила нашій крові.

Ці повні бойової романтики вірші увійшли до збірки *Остання осінь*, що вийшла друком уже на еміграції, у Празі, 1940 року.

Остання осінь — не випадкова назва цієї збірки поезій. Тут поет підкреслив закінчений період своєї творчості, повної романтичних поривань, що у візіях поета застібали золоту стрічку світла і свободи на рідному синьому небозводі. Трагічні події, що їх принесла на Україну війна, були великим ударом для поета. Поет шукає розради, хоче знайти якесь виправдання, хоче віднайти себе у світі, де знайшлося б місце і для поезії:

"...Час гоїть все!
Засклеплює криваві рани,
утишує і тугу й біль,
холодним роздумом зарання
уговтує пориви смілі,
шалені зриви...
І несе
і злагоду, і тишу, й мир,
життя розміряє й сумирне..."

Поет активний, хоч побутові справи забирають багато уваги, вимагають надлюдського труду, але злагоду і спокій віднаходить він у поезії. Поеми цього періоду відбивають внутрішній спокій автора. Це витончені октави, з правильними римами, майже епічно спокійні. Поет згадує рідну країну, згадує буйні дні "останньої осені" і в той же час тихо радіє, що може повернутися до поезії, у світ уподобаного ще в юнацтві поета Рільке.

В достатньому дозвіллі так і тільки
минають дні, проходять тижні нам —

під спів ясний далекої сопілки,
безжурливий доквілля гам і крам.
І навіть дивно згадувати Рільке:
"Що хто самотній, буде довго сам!"
чужинним парком без мети і тями
кружляючи з осінніми листками...

Збірка *Під чужими зорями*, що складається з поем, писаних октавами, вийшла у Празі в 1941 році й була перевидана того ж року в Сокалі. Але нові воєнні дії знову перервали цю поворотну зустріч Кравцева з Рільке. Знову публіцистика, цим разом уже накинена вимогою влади, виповнила довгі роки війни. Та тепер Кравців тільки виконує свій обов'язок, він не мусить шукати себе, він себе віднайшов. Про це читаємо у післямові до книжки перекладів з Рільке *Речі й образи*:

Восени 1939 року події воєнного часу кинули мене — уже політичного втікача — в Західню Європу, між іншим і в Німеччину. Першим моїм набутком були дві книжечки вибраних поезій Райнера Марії Рільке, наче зумисне куплені для того, щоб, блукаючи скверами й осінніми парками чужинецьких міст, — пригадувати й усвідомлювати мудрі, але й гіркі слова із вірша "Осінній день" про те, що "тим, хто бездомний, — дому не звести". Здається мені, що роки воєнних дій, роки повсякчасної небезпеки й непевності завтрішньої години — вчинили постать і творчість Райнера Марії Рільке якоюсь наче і ближчою, більш рідною терпінням і змаганням людей. Поет, що його характеризував Ромен Роллан у своєму щоденнику "малою на зріст, ніжною, трохи несмілою людиною, але повною грації, дитячого шарму і поезії", уявляється нам сьогодні — коли вглибитися в його поезію, записки й листи — титанічною постаттю типу роденівських різьб. Створює таке враження безмежна творча снага Рільке, його незвичайна, просто надлюдська відданість мистецтву, одним словом — як це він сам сказав в одному із своїх листів з Мюзоту — слухняність одному закону, одному завданню, подиктованому імперативом серця.

У світлі такого великого захоплення німецьким поетом стає зрозумілим, що коли Богдан Кравців опинився під кінець війни у затишному німецькому, гірському селі, відбившись від усіх подій, що тоді змінювали мапу Європи, — він витягнув з торбини дві дорогоцінні, куплені випадково книжки Рільке і почав (як давніше сам висловився) "вгризатися" вже не так у мову, бо вона була знайома, але у багатство поетичної мови Рільке. Ця інтимна розмова з Рільке в затишному селі дала у висліді книгу перекладів, близько п'ятдесятьох поезій. Вона ж принесла, висловлюючися порількеанськи, золоте літо творчості Богдана Кравцева. Опанувавши до майстерности форми віршування, Кравців тепер

здобув те багатство поетичної лексики, що визначає індивідуальність поета.

Найвитонченіша поетична мова, коли її спопуляризувати й узагальнити, втрачає свій поетичний чар. Тому поети-модерністи намагалися рятувати поезію відходом від опоетизованої до розмовної мови, впроваджуючи в поезію вульгаризми і брутальні вислови. Кравців — не новатор. Його поетичний світогляд покривався з його життєвим світоглядом, що вкладався в упорядковані рами — суспільні, політичні, моральні. Тож і поетична мова Кравцева — традиційна, витончена самим поетом на найкращих літературних зразках. Навіть народні впливи, що їх знаходимо у Кравцева, — це радше впливи літературної начитаности, перебране з давніх записів старої літератури — вислід мовознавчих студій, що їх розпочав поет ще студентом у Львові. Близький тепер Кравцеву і Зеров — майстер витонченого клясичного вірша і добірної літературної мови. Про це поет оповідає в написаних за того часу олександринах:

Служу Камені знов. Віршую водно й тільки,
і друзями мені — Овідій, ніжний Рільке,
і Рильський, і Зеров. Олександрійський вірш
переманив мене, вподобався найбільш,
немов солодкий лад колядки чи гагілки.

Ліричний герой Кравцева дозрілої поетичної творчости — той самий, що був колись, замріяний романтичний мандрівник, спрямований до країни краси і свободи, тепер уже з більшим життєвим досвідом; тож і зрівноважений і розумний, готовий служити рідному народові і рідній країні.

В інших олександринах Кравців висловлює свої почуття того часу:

Як птахи в далечінь, під бурю і під громи,
від рідних зір і гнізд одбилися давно ми.
Йшли повенню вогні. І задуми й доми
згоряли нам дотла — і далі ми з дітьми
тікали далі в світ, як птахи, безупину...
Хоч промінь спогаду, хоч мрій одну жарину
хотіли зберегти, голубити в серцях —
про край, про рідний той! І завжди темний шлях
одводив далі нас у далеч невідому...
Знайшли чужину ми, згубили путь додому —
і нині молимось, щоб знявся буревій,
щоб хоч дітей привів до рідних зір і мрій.

На той час постала й збірка сонетів *Глосарій*. Це най-

оригінальніша книжка поезій Богдана Кравцева. Сама форма сонета, хоч як давня і на всі лади переспівана, тут збагачена оригінальним змістом, кольоритним народним побутом і мітологією, широю безпосередністю поета, який у сонетах, що складені до підібраних слів у формі словника, подає семантичне значення слів, в яких найсильніше промовляє туга за рідною країною. *Глосарій* — це ще один доказ, як поважно ставився Богдан Кравців до поетичної професії, що вимагає в першу чергу панування над словом. Розпочаті ще у Львівському університеті мовні студії, що привели Кравцева до поважних дослідів над темними місцями в *Слові о полку Ігореві* та підсилювали зацікавлення поета збагаченням лексики, знайшли в *Глосарії* багатогранне застосування. Але й тут найправдивіше звучить поезія, в яку, крім майстерности, вклав поет і свою щиросердечність, як ось, наприклад, сонет "Хлопець":

З вербовим прутом в репаній руці
малий такий, зіркатий, чорнобровий —
він пастиме і гуси і корови,
у скарб собі збирати камінці

і гудзики й череп'я. На луці
і в чуда-дива сповненій діброві
чар-зілля від призору і для крові
шукатиме, підріси, укінці.

І нетерпляче буде дня чекати,
коли, як батько, славний і хоробрий
за плугом він ітиме повесні.

І в роки воєн вершником крипатим
із загумення зрине він за обрій
на спіненім, негнузданім коні.

Книжка *Глосарій* була готова до друку вже в 1949 році, включно з готовим на той час мистецьким оформленням Якова Гніздовського. Появилася ж вона щойно в 1974 році. У післямові до *Глосарія* Богдан Кравців написав:

Автор задумав видати ці сонети з окремими поясненнями — довідками до кожного з них, алеж, працюючи в газетних, журнальних та енциклопедичних млинах, не встиг цього зробити.

Це глибоко зворушливе визнання людини, що перш за все була поетом. Двадцять п'ять років дозрілого життя віддала ця обдарована людина (обдарована не тільки поетичним талантом, але й тією кмітливістю і вникливістю, що притаманні вченим-дослідникам) щоденній журналістичній праці, не тільки з самого

замилування, але радше з громадського обов'язку і також з життєвої konieczности. Якби визнання у вигляді академічної стипендії прийшло на початку нового поселення на заокеанській землі, а не напередодні смерті, Богдан Кравців віднайшов би своє місце при університетській кафедрі.

Богдан Кравців, хоч і не виходив із тих млинів праці дослівно від світанку до пізньої ночі, — знаходив і короткі хвилини для зустрічей з поезією. Він підготував першу антологію знищених режимом на Україні поетів *Обірвані струни*, що вийшла в 1960 році. Він виявив велику увагу до нової молодішої поезії і подав її до загального відома у двох важливих виданнях: *Поети чумацького шляху* (1962) і *Шістдесят поетів шістдесятих років* (1966).

Для власної творчости поет дослівно викрадав окремі хвилини, а може, списував свої рядки по дорозі з одної праці до іншої, складаючи їх у великій самоті, що її знаходив серед найбільшого натовпу і крикливої метушні потягів, автобусів і підземок. Недарма він вважав свою поетичну творчість даром і складав "свої співанки", як їх називав у віршах, як подарунки для своїх рідних — тих найближчих і дальших, але близьких серцю, що в рідній країні. У такий спосіб постав і вінок сонетів *Дзвенислава* — весільний дарунок для доньки. Різьбар витонченої сонетної строфи не міг відмовитися від тієї трудної форми, що нею є вінок сонетів.

Та найщиріші і найбільше безпосередні поезії Богдана Кравцева — сповнені ліричної теплоти і ніжної поетичної ласкавости — це ті останні, що їх під назвою "Осінні станси" помістив поет у серпневому числі *Сучасности* за 1974 рік. Тут теж відчутна та метафізична меланхолія Рільке, що захопила Кравцева ще в першій зустрічі з цим вибраним поетом, головне у сповненому сумом і безнадією образі "тих, хто бездомний". Поет жив у великому місті, кожного дня проходив повз великі натовпи людей, але це оточення не притягало його уваги. Кравців, як і Рільке, жив у власному світі поезії, що містив у собі метафізичний нескінченний світ Рільке, і солодкий світ синіх далів Рильського, і оформлений на античному порядку світ Зерова. Щоденні млини — це приреченість, з якою поет погодився. Та у світі поезії він віднаходив себе, того давнього мандрівника до далеких країн краси і свободи, і постійно, у хвилини задуми, повертався у той світ.

Знеобач пригади у мізку тенькнуть,
Заб'ється думка крильцями, як птах.
Виводить знов мелодію простеньку
сільське хлоп'я на дримбі уз устах.

Виходим знов на загородню стежку,
Із хати — на зарінки й сіножать.
І вслід за нами в просторинь бентежну
Хлоп'ячі дні із батіжком біжать.

Такої простоти і такої поетичної переконливості у цій простоті міг досягнути поет, що увійшов у світ поезії, який розкрили йому обрані ним ще в часи юности поети-майстрі. Живучи у цьому великому світі поезії, Кравців віднайшов свій власний голос. Він не згубився у метафізичному світі Рільке, навпаки: поетичний світ Кравцева поєднується з тим дійсним світом, в якому поет живе, у своїй сім'ї, у своїй громаді. Як порівняти цитований вірш Кравцева про дитинство, коли дні біжать безжурно, як помах батіжка в руках хлопчини, з віршем про дитинство Рільке — повним якоюсь особливою меланхолії і пригноблення, що їх характеризує образ важкої ходи обважнілих персями пальців маминої руки по клявішах фортепіана —

Er sass sehr still. Sein grosses Schauen hing
an ihrer Hand, die ganz gebeugt vom Ringe,
als ob sie schwer in Schneeweh'n ginge,
über die weissen Tasten ging , —

тоді пізнаємо дві різні індивідуальності поетів. Кравців, хоч і знайшов поезію у великому світі Рільке, зберіг свою щиро-сердечність, близькість до людей, умів відчувати поезію в дрібних подіях, у близькому зв'язку з природою:

З роботи квапимось додому, раді
І бруд і втому із обличчя стерти —
Чекають нас під вікнами на гряді
З весни Тобою саджені безсмертки.

Палахкотять у хаті тепло свічі,
Світінням лагоди усе поійнато,
І будучим — назаймані і вічні —
Горять нам щасно очі внученяток.

(“Безсмертки”)

В останніх “осінніх стансах” звучить давній бадьорий голос Кравцева з юнацьких років, хоч поет тепер уже з великим досвідом і пише ці станси в повній свідомості життєвого досвіду, що дозволяє йому трактувати кожен поетичну тему з філософічним спокоєм і набутою від переживань, від зустрічей з людьми, від оглядання різних країн, подій і речей мудрістю, як це й учив його колись Рільке, розповідаючи про поетичну творчість у записках Мальте.

Рве вітер знов вітрил полотнами,
На щоглу прапор сонця ізійшов —
І знову світла прозолотна мить
Пронизує блакитний неба шовк.

З серцями щасними і повними,
Зустрівши ранку радісний прибір,
Риштуємо, виводим наші човни ми
В далінь обмарливу — на море мрій.

(“Ранок”)

І одночасно відчувається у цих “осінніх стансах” прощальний голос поета — неминучий і глибоко усвідомлений за усталеним порядком у природі, тим порядком, що його поет цінував і в житті і в творчості. Осінь, як у Рільке, пора, що закінчує один цикл:

Вже дні, як промені розколоті,
І листя кружелить навкруг.
Стоять клени й берези в золоті,
Грядки горять платками руж.

Повідлітали, наче маєво,
Пахучі червні й чебреці —
Самі лишаючись, тримаємо
Осіньки квітку у руці.

(“Навсоння”)

Такої простоти переживання, що її могли зумовити тільки спокій і рівновага, — як же надзвичайні у людини, котра щоденно переходить осоружні млини дощукульної буденщини, — і такої простоти вислову, в добірній і формально і лексично поетичній мові не зустрічаємо ні в одного поета нашої еміграції. До цієї простоти міг дійти поет, що справді повірив у поезію.

Весь вік збираєм всячину невтишливо,
Щоб втрачені нагоди наздогнати,
І на відхіднім напропале пишемо,
Усі скарби, маєтки і манатки.

З дарів і жнив багатих літа й осени
Лишаємо для себе дрібку тільки:
У крайнебі віконнім клаптик просині
І тремт лелітний кленової гілки.

(“Багатство”)

Тремт кленової гілки з “осінніх стансів” не був останнім помахом на прощання поетові. Доля була ласкава до нього й дозволила йому доповнити ці прощальні станси новим циклом під

назвою "Нові станси", що були надруковані в січневому числі 1975 року того ж літературного місячника *Сучасність*, що його редактором довгі роки був Богдан Кравців. Богдан Кравців, як ми вже мали нагоду підкреслити, — це щиросердечна людина, не задивлена у себе, а, навпаки, віддана близьким — своїй сім'ї і своїй громаді. Тут і засадниче розходження з Рільке, який для поезії, для екзистенціалістичного особистого спасіння у поезії покинув сім'ю, відстав від людей, замкнувся у великому метафізичному світі абсолютної поезії, в якому, як він пише:

Ich kreise um Gott, um den uralten Turm,
und ich kreise jahrtausendlang;
und ich weiss noch nicht — bin ich ein Falke, ein Sturm
oder ein grosser Gesang.

Поетичний світ Кравцева вміщається у звичайному реальному світі. Самота, й осінь, і втрата дому, того дому, що про нього у безнадії говорив Рільке, у Кравцева викликає надію:

Відходить осінь на зиминь до бору,
Збираються летіти лебеді —
І чути пісню, мов пораду добру,
Вмовляння: Збудуй хатку з лободи...

Зриваються слова, немов у проруб,
Метаються, мов риби в неводі —
Відлунням лине, як і в давню пору,
журливе: — До чужої не веди.

Нові станси — це присвята і дружині і доні, не тільки присвята — це дар поетів для близьких йому осіб, з якими і для яких віднаходив він радість у своєму поетичному світі.

Не раз ще про далекі мандри марим —
І, бравши оберемком труд на барки,
Прощаємось у дверях словом мърним:
— Я не забавлюсь, повернусь небавки!
У мандрах надаремних зморить змарга,
Дізнаєм що найгірше — дні розлуки,
Що найщасніша та година гарна,
Як вечір в'яже мислі наші й руки.

Поезія для Богдана Кравцева — це не світ втечі від твердого життя, це світ краси і ясности, що його поет бажав би стягнути на землю для людей. Хоч обставини життя не дозволили поетові віддати себе повністю обраній музі, він постійно повертався до неї, та й повертався не так із бажанням побути у цьому далекому

світі, щоб звільнитися від нестерпних щоденних млинів, як послужити своїм рідним і народові.

Юнаком Богдан Кравців мріяв стати лицарем, він молився до небесного лицаря — святого Юрія:

Лицарю білий, що борешся з силами ночі...
... сили залізної дай молодим нашим тілам...
... щоб і сильні ми були та й одважні, як — ти!

Роки, що проходили у постійній непевності воєнних дій і вигнання, у затаєній боротьбі за щоденне існування, сповнили думки поета великим досвідом переживань і здобутою важким життям рівновагою духа. Все життя поет залишився вірний своїй музи, шукав у неї ласки і злагоди, шукав нового і гарного світу в поезії не для себе самого, але для людей, для своїх найближчих, для свого народу. Свій поетичний талант, що ним обдарувала його доля, він бажав принести у дарі людям; поет відчував у собі відповідальність людини франківського типу — служити народові; свідомістю цієї відповідальності перед народом пронизаний його поетичний шлях:

Хвилини розставань — роз'ятрені, мов рани,
і в роз'здах, шляхах і дні і ночі рвані,
і завжди од'їздять в незнане поїзди...
Що ж привезу Тобі з-за гір, із-за води?
Чи пояс кований, цяцькований на славу,
чи хусти дорогі із шовку, злотоглаву,
чи перстень золотий на пальчики ясні?

Чи, може, тільки ось приїду впорожні
і гостем мандрівним схилюся над Тобою,
натомленою вкрай і працею й журбою —
і тихо так скажу: Не злото, злотоглав,
я співанку нову Тобі в дорозі склав.

Шкода, що часу для складання цих пісеньок у поета було так мало.

Центральна Рада та її роля у відновленні української державности

Валентин Садовський

20 березня 1927 року минуло десять років із дня заснування Центральної Ради.

Цій установі судилося відіграти виняткову ролю в українській революції, судилося зайняти виключне місце у відбудові нашої державности. Центральна Рада була тим осередком, проти якого була направлена вся ненависть ворогів українського руху й українського народу. Для нас вона була установою, яка втілювала наші надії і бажання в період революційної весни, установою, яка після століть перерви державної традиції створила український уряд і поклікала до збройної боротьби за нашу державну незалежність. Історія Центральної Ради — це історія нашої революції, історія будови нашої державности. Тим то, коли дорожимо нашою державною традицією, не повинні ми обминути байдуже десяту річницю тієї установи, яка відновила нашу державність.

Діяльність Центральної Ради і головні її моменти можна виділити й належно оцінити лише на фоні тих умов і тих обставин, за яких ця діяльність мала місце, під час яких вона відбувалася.

---

20 листопада ц. р. минає шістдесят років від дня, коли Центральна Рада проголосила в Києві Третій Універсал про утворення Української Народньої Республіки. З цієї нагоди передруковуємо статтю Валентина Садовського, яку він надрукував 1927 року в паризькому журналі *Тризуб* (ч. 16 від 17 квітня 1927).

В. Садовський (1886-1947), родом з Волині, був економістом і громадським та політичним діячем, членом Революційної Української Партії (РУП), а в 1917 році членом Центральної Ради від УСДРП та членом Генерального Секретаріату. З 1920 року він жив на еміграції. Був дійсним членом НТШ та автором численних наукових праць з ділянки економічної географії, демографії, а теж національної політики КПРС. Арештований більшовиками в Празі 1945 року, він два роки пізніше помер у Лук'янівській в'язниці в Москві. 24 листопада ц. р. припадає тридцята річниця смерті В. Садовського.

Написана 50 років тому його стаття про діяльність Центральної Ради не втратила й сьогодні своєї актуальности. — *Редакція.*

Подвійного роду й характеру були ці умови й обставини. Оскільки українське питання й український рух за тих часів ще не відмежувались остаточно від впливів російських, оскільки зв'язані ми були з росіянами фактом перебування в одній державі, остільки діяльність Центральної Ради йшла під знаком впливу тих умов, наслідком яких виникла і в яких відбувалася російська революція. З другого боку, діяльність Центральної Ради проходила під впливом тих подій і тих фактів, які мали місце в українському житті. Напрямна діяльність Центральної Ради була результатом цих взаємно перехресних, часто один одному протилежних і суперечних впливів.

Кінець імператорської Росії в лютому 1917 року, з яким тісно зв'язаний початок української революції, був фактом у значній мірі несподіваним. Не через те, розуміється, що всі хиби, недостачі і хвороби царського режиму були невідомі для тих, хто слідував за російським життям; вони були ясні для тих, хто знав російські обставини, але також була ясна для них слабкість, а то й відсутність тих сил, які могли виступити проти царського режиму. Опозиційний і революційний рухи концентрувалися по суті лише серед інтелігенції, у якої в парі йшли нахил до зайвої теоретизації, відсутність практичності й відірваність від народних мас — властивості мало придатні до державної будівничої роботи. Поза інтелігенцією, як опозиційною і революційною групою, Росія мала інші соціальні групи дуже сумнівної революційної і опозиційної вартості. Російська буржуазія була занадто слаба економічно й занадто тісно зв'язана з урядом та його протекціоністською політикою, щоб її можна було вважати за значнішу опозиційну силу. Окрім того, нова соціальна група на фоні російського життя — буржуазія — дуже поволі доходила до клясової свідомості, ставала на шлях організації і на ґрунт розуміння своїх потреб. Російське робітництво, яке складало в імперії мінімальний відсоток населення і яке психологічно ще в дуже незначному ступені розмежувалося з селянством, через свою неорганізованість, відсутність клясового виховання та загальну некультурність становило лише стихійну революційну силу. Такою ж стихійною революційною силою, цілком неорганізованою і цілком некультурною, було російське селянство, опановане лише напіванархічним змаганням до землі. При цілком непевному й сумнівному баянсі революційних сил, поруч з мінімальним впливом і мінімальною поширеністю політичних партій революційного й опозиційного характеру, які не виходили поза межі невеличких гуртків, можливості упадку царського режиму перед лютим 1917 року видавалися дуже проблематичними. І не впала б імперія, коли б, з одного боку, не прийшла війна, яка послабила відпорність пануючого режиму, і коли б, з другого боку, не мала

місця особлива бездарність тієї групи, яка керувала Росією перед її упадком. Розвал нагорі перед лютим 1917 року набрав таких розмірів, що сам лютий був, може, не стільки скиненням старого режиму, скільки його природною смертю. Цими специфічно російськими обставинами й пояснюється той перебіг, який мала російська революція. Була вона в значній мірі не революцією в європейському розумінні цього слова, а передусім процесом розвалу імперії, ускладненим російським бунтом.

Так виглядають з історичної перспективи ті загальноросійські обставини, за яких провадила свою діяльність Центральна Рада. Але справжня суть і справжній характер цих обставин вияснилися тоді лише поволі, і ситуація на початку революції малювалася для широких кіл цілком відмінним способом. Упадок царського режиму, що стався насамперед унаслідок старечого вичерпання його сил, малювався як величезна перемога революційних мас. Уважалося, що "велика безкровна" російська революція має вказати нові шляхи Європі. Створилася легенда, якій повірили широкі маси, про могутність та силу революційної демократії — тієї групи, що прийшла на зміну імператорському режимові. Поширена серед народних мас віра в непереможну силу Росії на чолі з царем, у її невичерпні можливості, раптом перетворилася так само в сліпу віру в силу й можливість революційної демократії, в силу тих, що могли скинути навіть царя. Особливо захопила ця віра міське населення — більш вражливе й більш культурне. І треба було, щоб минули місяці революції, щоб прийшли харчові утруднення, руїна транспорту, щоб проминув Стоход і наступ революційної російської армії з його огидливим Калузьким погромом, щоб показав своє справжнє обличчя російський матрос — "краса и гордость русской революции" — в диких, безглузких знущаннях над офіцерами в Кронштадті, — аж тоді це захоплення, ця сліпа віра серед людности Росії почали зменшуватися і зникати. У кожному разі Центральній Раді довелося розпочати і провадити свою роботу саме в ті місяці, коли це захоплення було пануючим не тільки в Росії, але в значній мірі й на Україні.

З якими ж силами і з якими настроями виступила та українська інтелігенція, яка виконувала в Центральній Раді організаційну роботу і яка давала їй ідейний напрям? Є досить поширене й досить модне обвинувачення діячів Центральної Ради в тому, що вони перейняли були культурницькими, а не державницькими настроями, що вони йшли дорогою компромісу, "соглашательства", не висовуючи й не підкреслюючи належно державницьких гасел. Це обвинувачення не цілком і не вповні відповідає дійсності, — навпаки, воно перекручує дійсність. Цілковитою неправдою є твердження, що серед свідомого українського громадянства була якась більша група, якій були цілком чужі й незнані

державницькі настрої. Цих настроїв не могло не створити ознайомлення з українською історією; відсутність їх не можна було б погодити з культом Шевченка, який невпинно ширився на Україні. Ці настрої висловлювалися в політичній літературі й у політичних виступах. Пригадаємо діяльність РУП і її літературу в роках 1900-1904, виступи НУП*, діяльність Союзу Визволення України, який складався з людей, ідейно тісно зв'язаних з загалом українського громадянства. Коли б справді було так, що державницькі настрої були чужі більш значним і впливовим нашим групам, то був би незрозумілим факт, що діяльність Центральної Ради всього на протязі 9 місяців довела до Четвертого Універсалу і що цей акт став основою нашої боротьби на протязі десятиліття. Державницькі настрої не були чужі свідомому українському громадянству, але поруч з ними було ще дещо інше. Слід відзначити той факт, що вияви державницьких настроїв у політичній літературі припадають передусім на початок дев'ятисотих років, на часи перед революцією 1905 року. Після 1905 року ці вияви зникають аж до діяльності Союзу Визволення України і до появи нової генерації молоді перед самою війною. Невдачна революція 1905 року поклала межу зростові цих державницьких настроїв. Революція 1905 року для українців не вдалася подвійно: як революція загальнодержавна і як революція, в якій українські маси не виступали під національними гаслами. Вона принесла для нас неприємні розчарування, бо ті можливості періодичних видань, які відкрилися після 1905 року, маси зустріли зовсім не так, як сподівалося. Українська преса дуже поволі знаходила свого читача, українські видання набрали регулярного дефіцитного характеру. У зв'язку з цим усім і внаслідок цього з'явився скепсис і зникла віра в можливості ширшого розвитку національного руху. Державницькі настрої навіть серед найактивніших груп були зняті з порядку денного, були віднесені до фантастичних утопій, яким не місце в програмі, що має реальне значення. Запанувала епоха дрібної роботи, дрібних справ, не освітлених ширшими домаганнями.

Період перед революцією 1917 року в українському житті не міг сприяти піднесенню настроїв у колах свідомого українського громадянства. Початок війни в 1914 році означав для українців замкнення всієї української періодичної преси. Зайняття російським військом Галичини принесло з собою певне й цілковите знищення всієї української культурної й економічної роботи в колишньому українському П'ємонті, принесло з собою панування

---

*Народня Українська Партія (НУП) — націоналістична група, яка виділилася з РУП після того, як РУП переформувалася в соціал-демократичну партію. — *Ред.*

Євлогія й Бобрінських*. Наступив період, коли на всіх просторах заселених українським народом не було ні одного періодичного видання українською мовою. Численні мобілізації захопили якраз ті елементи, які були найбільш активні в українських громадських і політичних організаціях. Усе це не могло не створити перелому настроїв. Правда, були й інші факти — факти оживлення української нелегальної політичної роботи, факти надзвичайного зросту попиту на українську книжку. Але, все таки перед загалом українського громадянства разом з вісткою про упадок імперії стало в увесь зріст трагічне питання: "А що буде, коли ця революція для нас пройде так само, як революція 1905 року?". Стояло, розуміється, це питання і перед тією групою української інтелігенції, яка в березні 1917 року, заснувавши Центральну Раду, приступила до збирання землі української. Недавно в *Czas*-і появилася стаття Ф. Потоцького, який, згадуючи про заснування Центральної Ради, каже, що її заснував гурток з 15 чоловіка. Не знаю, наскільки докладна ця цифра — в ті часи було не до статистики — але фактом є, що Центральну Раду заснував невеликий гурток київської української інтелігенції, який не мав ні преси, ні грошових засобів; гурток, який мав незначні організаційні зв'язки в своєму активі і важкі згадки про українську невдачу революції 1905 року в своєму пасиві. З метою використати максимально упадок імперії в інтересах українського народу цей гурток почав свою роботу в тій атмосфері, коли загально-російська революційна демократія вважала себе повним переможцем і паном становища. Єдиним, власне, плюсом того гуртка української інтелігенції, який утворив Центральну Раду і працював коло її закріплення та зміцнення, було те, що той гурток був гуртком *української* інтелігенції. Він був українським гуртком і через те спостерігав та розглядав російську революцію, як процес чужий і сторонній; він не піддавався тому самозахопленню і тій самогіпнозі, які були характеристичні для російської революційної демократії; йому були видні її прогріхи й помилки, той розвал, до якого вона йшла. Через те цей гурток зміг використати російську революцію в інтересах українського народу. Зміг, розуміється, використати тільки через те, що його робота та його заходи знайшли широкий і стихійний відгук в українських масах, підготовлених довгими роками повільної й дрібної національної роботи.

---

*Євлогій Георгієвський, російський митрополит, під час першої світової війни насаджував російське православ'я в Галичині. Бобрінський Владислав, депутат 3-ої Держ. Думи. Бобрінський Георгій, російський державний діяч, ген.-губернатор Галичини під час російської окупації 1914-15 рр. Усі три відомі із свого запеклого антиукраїнства.

При цій ситуації стає ясным, що національна і національно-державна програма Центральної Ради не могла бути зазначена й розгорнута відразу. Процес розгортання й поширення цієї програми, процес її зміни й пристосування йшов відповідно до зросту подій, відповідно до розвитку темпу розкладу імперії. Він залежав від ступеня нагромадження й організації тих національних сил, які єднала Центральна Рада. Він так само залежав від ступеня знищення в українських масах ілюзій щодо можливості задоволення національних і національно-державних постулатів української нації в межах російської держави.

Зазначимо хронологічно головні етапи національно-державних домагань, виставлених Центральною Радою.

На київському вічі, яке відбулося під час першої української демонстрації в Києві 19 березня (ст. стилю), була прийнята резолюція, вироблена Центральною Радою, в якій, між іншим, у справі українських національних домагань говорилося: потвердити центральному урядові наші сподівання негайного скликання на основі загальних, рівних, прямих і таємних виборів Установчих Зборів, що мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо.

Через два місяці, в середині травня, делегація Центральної Ради до російського Тимчасового уряду поставила йому, між іншим, такі домагання:

1. Тимчасовий уряд мусить у тому чи іншому акті виявити своє принципове прихильне ставлення до автономії України;

2. При Тимчасовому уряді мусить бути призначений особливий комісар для справ України;

3. Для об'єднання урядових заходів на Україні мусить бути призначений особливий краєвий комісар з краєвою радою при ньому;

4. Треба обов'язково створити окремі українські військові частини, перевести українізацію школи, асигнувати державні кошти для вдержання Центральної Ради, призначити на відповідні посади людей, що знають українську мову.

У червні Центральна Рада випускає свій Перший Універсал, в якому закликає український народ приступити до самочинної будови автономної України і творить перший український уряд — Генеральний Секретаріат.

Переговори з Тимчасовим урядом часово зупиняють зріст і поширення національної державної програми Центральної Ради; натомість у цей період відбувається в липні поширення Центральної Ради з органу національного в орган краєвий — в Центральну Раду вступають українські національні меншості.

Шоста сесія Центральної Ради в серпні приймає резолюцію про скликання Українських Установчих Зборів.

7 листопада (ст. ст.) Центральна Рада Третім Універсалом проголосує Українську Народню Республіку, як окрему державу в федеративній російській республіці.

Нарешті, 9 січня (ст. ст.) Центральна Рада, як логічне закінчення тієї програми, яку вона розвивала у своїй діяльності, Четвертим Універсалом проголосила самостійність Української Республіки. Так виглядає хронологічний перегляд тих головних етапів, які проходила Центральна Рада у своїй національно-державній програмі. Кожен з них стоїть у тісному зв'язку з тією ситуацією, яка мала місце в той час, коли Центральна Рада робила той чи інший крок, займала ту чи іншу позицію.

У березні 1917 року, через два тижні після організації Центральної Ради, яка ще не здавала собі справи про свої сили, на самому початку революційної весни Центральна Рада у виробленій резолюції говорить лише обережно й скромно про автономний лад на Україні. Цей автономний лад Центральна Рада сподівається одержати з центру, від загальнодержавних установчих зборів.

4-8 квітня (ст. ст.) відбувається Всеукраїнський Національний Конгрес при участі 900 делегатів; він проходить величаво, дає яскравий доказ того, що українська нація прокинулася, що вона становить силу, з якою треба рахуватися. За національним конгресом іде довгою низкою ряд з'їздів — повітових, губерніяльних, військових, селянських, робітничих і загальнонаціональних. Стає все ясніше, що Центральна Рада є тією установою, яка по своїй силі має в російській державі виключне значення, відіграє виняткову роль.

У зв'язку з цим зростає розмір домагань і їх інтенсивність. Є вже велика різниця між формулюванням українських національних домагань, які мали місце в київській резолюції з половини березня, і домаганнями делегації Центральної Ради з половини травня, після всеукраїнського національного і першого військового конгресів. Прийняття Першого Універсалу стоїть у тісному зв'язку з роботами другого військового з'їзду.

Але не тільки під впливами цього моменту формулювалася національно-державна програма Центральної Ради. Колосальну роль в формулюванні тієї національно-державної програми, яка привела Україну до відділення від Росії, відіграло само російське громадянство: той шовінізм, ті великодержавні імперіялістичні тенденції, якими були перейняті кола російської демократії, їхнє вперте небажання задовольнити найпримітивніші, найелементарніші українські домагання, їхнє повне невміння встановити елементарний лад у державі, їхня колосальна бездарність, яку можна порівняти тільки з бездарністю царської бюрократії

распутінських часів, — усі ці прикмети й властивості керуючих кіл відпихали від Росії, вони виявляли з очевидністю, що задоволення українських національних домагань та встановлення ладу й спокою в країні є абсолютно виключені, поки Україна зберігає державні зв'язки з Росією.

Трудно перерахувати ту довгу низку образ, наклепів, лайок, перешкод і — не зважаючи на панування в той час усіх громадянських свобод — навіть репресій та заборон, яких зазнав український рух з Центральною Радою на чолі від російських офіційних і неофіційних кіл.

Відношення до українського руху зазначилось уже напередодні першого ширшого виступу українства — перед скликанням Всеукраїнського Національного Конгресу. Представники російської революційної демократії, перелякані замірами Центральної Ради направити український національний рух по річищу, окремому від загальноросійського, виступили з обвинуваченнями й загрозами на адресу Центральної Ради. На засіданні об'єднаних київських громадських організацій голова Ради робітничих депутатів (с.-р.) Незлобін і голова Ради солдатських депутатів (с.-р.) Таск загрожували розігнати національний конгрес багнетами. Була пущена в оборот популярна фраза про те, що діяльність Центральної Ради є "нож в спину революції". Але це були тільки перші квіточки! У квітні київська Рада робітничих депутатів з наказу петербурзької Ради намагається створити нову краєву революційну організацію з метою зірвати й знищити Центральну Раду. Територія, на яку мав поширитися вплив цієї краєвої організації, складалася з Полтавської, Курської, Воронізької, Чернігівської і Київської губерній та Куп'янського повіту Харківської губернії. Розуміється, ця спроба ганебно провалилася. Далі йде боротьба з Українською селянською спілкою, боротьба проти створення українського війська, заборона Третього військового з'їзду, повна відмова на всі домагання делегації Центральної Ради і невизнання за Центральною Радою права репрезентувати українську націю. Перший Універсал Центральної Ради й колосальні розміри національного українського руху перелякали Тимчасовий уряд; він зробив спробу піти на порозуміння з Центральною Радою. Центральна Рада пішла на далекосяжний компроміс, але Тимчасовий уряд умови не додержав, обмежив територію автономної України лише п'ятьма губерніями й уклав свою інструкцію Генеральному Секретаріатові так, що вона виявилася злісною насмішкою над зробленою угодою. Останній акорд у взаєминах між російською революційною демократією і Центральною Радою — це проект Тимчасового уряду заарештувати Генеральний Секретаріат і притягнути його до суду. Жовтнева революція перешкодила представникам російської

революційної демократії виконати ці свої наміри. В парі з відношенням урядових і громадських російських кіл йшло відношення до Центральної Ради російської преси, з якої треба особливо виділити *Кієвську мысль*. Не було тих наклепів, тих лайок, які б не впали на українську адресу від діячів визволеної з-під цензури російської преси.

Після жовтневого перевороту почала визначатися лінія політики щодо Центральної Ради російських більшовиків, які до того часу, поки були в опозиції, тішили українців обіцянками "права на самоопределение вплоть до отделения". Після захоплення влади в Росії вони свою тактику круто змінили: негайно почали збройну боротьбу проти Центральної Ради, яка згодом перетворилася у формальну війну між Росією і Україною. Спроби порозуміння, які робила Центральна Рада, не дали жодних результатів.

Ми не подаємо історії відносин між Центральною Радою і російською демократією; ми нотуємо лише головні факти, але й з цього перегляду видно, що тактика і настрої оборонців єдиної Росії прискорили формування сепаратистичної програми Центральної Ради.

Так само до сепарації від Росії штовхали Центральну Раду все більший і дальший зріст безладдя й анархії в Росії. Російська революційна демократія виявила повний брак державнотворчих здібностей, а народні російські маси вже з перших місяців почали виявляти свої анархічні, руйницькі інстинкти. Україна довго лишалася тією щасливою оазою, де панував порядок і спокій. Українські військові частини дуже довго визначалися своєю дисциплінованістю. Хто-зна, чи не вдалось би Україні зберегти в себе порядок і спокій, установити нормальні умови життя, коли б не рушила через Україну мільйонова маса збільшовиченої російської армії з фронту, яка нищила й руйнувала все, що зустріла на своєму шляху, коли б одночасно й поруч з тим не сунули проти нас дикі більшовицькі орди з Півночі. Цей зріст анархії в Росії, очевидні й наочні факти шкідливості всяких зв'язків з нею були так само одним з вирішальних факторів у поширенні національно-державної програми Центральної Ради, в її переході від гасла федерації до гасла самостійности. Події й факти примусили Центральну Раду визнати, що єдинореальним шляхом, єдино-реальною програмою були той шлях і та програма, яка так недавно ще видавалася порожньою фантазією.

Наш перегляд вказує, що Центральна Рада стала на шлях сепарації радше пізно, ніж рано. Але тактика Центральної Ради розгортати нашу національно-державну програму лише поволі мала й свої позитивні моменти. Завдяки своїй обережній тактиці, Центральна Рада змогла втягнути в рух найширші українські маси

з невеликим розвитком національної свідомости. На ряді фактів та прикладів ці відсталі маси навчилися розуміти, що нема й не може бути порятунку для української нації поза відбудовою власної самостійної держави. Через те кожен крок Центральної Ради, який мав на увазі розширення національно-державної програми, знаходив активне співчуття і активну піддержку в масах. Через те Четвертий Універсал Центральної Ради не став однією з тих відозв і декларацій, які пішли у вічну непам'ять зараз же після спаду революційної хвилі. Став Четвертий Універсал тим документом, який розпочав новий період боротьби; гасло самостійности, висунене Центральною Радою, стало гаслом, за яке вже пролилася кров тисяч кращих синів України, за яке вона ще буде литися, аж поки це гасло не стане реальним фактом життя.

Ті, які забувають закони історії, закидають Центральній Раді, що вона не збудувала української держави. Це так, але не буває див на світі, навіть під час революцій. Центральна Рада почала свою діяльність тоді, коли під сумнів ставилося саме питання про існування української нації. Після діяльності Центральної Ради існування великої української нації, яка прямує до визволення, до власної державности, стало беззаперечним фактом, зробилось аксіомою. А коли ми є нацією, час визволення для нас мусить прийти. На ґрунті тих підвалин, що їх поклала діяльність Центральної Ради, буде в майбутньому здвигнутий будинок самостійної української держави.

Економічні прерогативи Української РСР

Іван Коропецький

Вступ

Українська РСР є адміністративно-політичною одиницею Радянського Союзу не лише з уваги на історичні та національні причини, але також з економічних міркувань. Вона являє собою ланку в структурі управління радянською економікою. Уряд України служить посередником між керівниками Союзу в Москві і продуктивною системою України. Його завданням є прагнути до того, щоб продуктивні сили України працювали згідно з пріоритетами Москви, які часом можуть різнитися від пріоритетів України. Безпосереднє управління економікою України з Москви було б правдоподібно економічно і політично неефективне.*

Щоб виконувати цю функцію, уряд України дістає від центральних установ у Москві економічні плани і розділяє їх між підприємствами республіки, у більшості за посередництвом проміжних органів. Його завданням є також координувати й агрегувати плани українських підприємств та проміжних органів і представляти їх центральним органам у Москві. Дуже важливою функцією цього уряду є відповідальність за виконання визначених для республіки планів. Щоб ефективно виконати ці завдання, київський уряд мусить брати під увагу різні можливості і приймати найбільш доцільні з-поміж них. Згідно з поведінкою всіх бюрократій, також і цей уряд прагне до поширення засягу своїх економічних рішень, прерогатив, компетенцій. Однак центральний уряд у Москві перешкоджає цьому, боячися, щоб пріоритети республіки не стали важливішими від пріоритетів московських вождів.

Метою цієї статті є проаналізувати, які економічні прерогативи має тепер київський уряд і як вони мінялися за повоєнних років. Під увагу будемо брати лише ті прерогативи, які є важливі у відносинах між Києвом і Москвою. Аналіза прерогатив київського уряду щодо окремих підприємств та проміжних органів України є поза рамцями цієї статті.

Короткий огляд адміністративної структури Української РСР допоможе нам у дальшому викладі наших міркувань. Найвищою

---

*Ширші міркування на цю тему, як також і відповідні джерела, можна знайти в моїй статті, "Economic Prerogatives", in I. S. Koropeckyj (ed.), *The Ukraine within the USSR: An Economic Balance Sheet* (New York: Praeger Publishers, 1977).

легальною інстанцією є Верховна рада, яка видає закони і призначає головних адміністраторів. Рада міністрів, безпосередньо або через її підрядні органи, плянує і керує економікою України. Вона складається з двох родів економічних міністерств (комітетів, управлінь): галузевих і функційних. Галузеве міністерство відповідає за всі підприємства, які належать до даної галузі, а функційне відає певною економічною функцією, яка стосується всіх галузей. Міністерства, а також комітети та управління можуть мати республіканський або союзно-республіканський статус. Міністерства першого роду підлягають виключно Раді міністрів республіки. Союзно-республіканські міністерства підлягають і республіканській Раді міністрів і однойменному міністерству в Москві. Треба додати, що підприємства союзного значення у такій галузі можуть зовсім не підлягати союзно-республіканському міністерству в Києві, а виключно однойменному міністерству в Москві. На Україні є також підприємства, які підлягають безпосередньо союзним міністерствам у Москві. Розуміється, вони також не мають жадної відповідальності перед київською владою.

Фактично над працею всієї української економіки наглядає Комуністична партія України. За цілість відповідає її Політбюро, за окремі сектори і галузі відповідні відділи і секції Центрального комітету партії.

Склад Ради міністрів у минулому часто мінявся. Економічних міністерств було відносно багато перед 1957 і по 1965 році, а відносно мало між цими роками, за періоду раднаргоспів (рад народного господарства).

Конституційні прерогативи

Згідно з конституціями СРСР і УРСР, ця остання позбавлена багатьох економічних прерогатив, які звичайно виконують суверенні держави.* Попри те, згідно з її конституцією, Україна являє собою суверенну державу. А тому що СРСР є звичайно також суверенною державою, то маємо тут справу з певною суперечністю. Радянські правники розв'язують цю проблему таким аргументом: суверенність союзної республіки і прерогативи, якими вона користується, одне від одного незалежні. Кількість останніх може мінятися, але суверенність лишається без змін з огляду на такі фактори: розподіл функцій між республікою і Союзом відбувається за обопільною згодою; деякі компетенції може

---

*Ця стаття була приготована на підставі конституції 1936 року, ще перед проголошенням нової конституції (1977). Щодо економічних прерогатив союзних республік між обома конституціями істотних різниць немає.

виконувати лише республіка; Союз користується своїми компетенціями при співпраці республіки; республіка має право вільного виходу з Союзу (стаття 71, конституція 1977 року).

Таке пояснення конституційного становища України є сприйнятне з погляду міжнародного права. Передача деяких прерогатив окремими державами понаддержавним об'єднанням відбувається і поза Радянським Союзом (Європейський Вільний Ринок). Але ніхто не має сумніву, що, наприклад, Англія чи Люксембург є дійсно суверенні держави. Також жадний західній дослідник не має сумніву, що Україна та інші союзні республіки СРСР не є суверенними державами. На це можна навести такі аргументи: більшість компетенцій сконцентрована в Москві, так що Україна має їх дуже мало, і то несуттєві; всякі зміни в розподілі компетенцій між Союзом і республікою відбуваються за ініціативою першого. Немає усталеного механізму, за яким Україна могла б відзискати деякі свої прерогативи. З огляду на такий стан навіть радянські правники змушені визнати, що ця суверенність (до речі, вони ніколи не вживають синоніму — самостійність) є своєрідного соціалістичного гатунку, але західні дослідники не здібні це зрозуміти.

Розподіл економічних прерогатив між Союзом і республіками є, згідно з радянськими авторами, базований на "демократичному централізмі". По суті цей термін нічого не означає і лише служить за виправдання кожночасної ухвали радянських провідирів. Більш раціональною базою такого розподілу могла б бути економічна ефективність. Одначе економічна наука ще не досить розвинута, щоб докладно визначити наслідки економічних заходів на окремих шаблях економічної бюрократії. Без огляду на те, які органи повинні робити економічні рішення, їх розподіл повинен бути ясно і докладно зафіксований у легальних документах. Одначе, як у старій, так і в новій конституції такої делінеації прерогатив між Союзом і республіками нема. Щоб цьому запобігти, Ради міністрів СРСР й УРСР ухвалюють згідно з потребою різні резолюції, які мають силу законів. Але і ці резолюції є часто неясні і суперечать одна одній. Наслідком цього легальна ситуація відносин між республіками і Союзом є дуже неясна і заплутана.

Для оздоровлення цієї ситуації була створена в 1967 році комісія, метою якої мали бути раціоналізація і кодифікація існуючого законодавства в цьому напрямі. Дотепер висліди праці цієї комісії не були опубліковані. Розуміється, і нова конституція цієї проблеми не розв'язує. Можна сумніватися, чи колись ця справа буде остаточно полагоджена. Бо як свого часу сказав Лешек Колаковський, вожді соціалістичних країн навмисне зберігають існування правових неясностей у всіх ділянках людського життя, щоб легше могли маніпулювати ними партія і таємна поліція.

Про які компетенції тут мова? У Радянському Союзі їх можна поділити на партійне керівництво, планування та управління. Які з них належать до компетенції Києва, а які до компетенції Москви? Згідно з офіційною ідеологією, метою всіх аспектів людського життя в СРСР є побудова комунізму в усьому світі. Передумовою до цього є побудова комунізму в СРСР. Щоб досягнути цього, потрібна сильна комуністична партія. Знову ж, сила партії полягає в першу чергу в сильній економіці країни. Тому швидке економічне зростання має найвищий пріоритет, піднесений над домаганнями високого життєвого рівня населення чи економічної рівності. Щоб досягнути максимального зростання, плановики мусять робити деякі засадничі рішення в питаннях розподілу національного доходу між споживанням і нагромадженням; пропорції плати за працю в національному доході; доходів окремих категорій zatrudнених; структури споживання; галузевого, секторного і регіонального розподілу капіталовкладів; організаційної структури.

Не може бути сумніву, що ці макроекономічні рішення можуть робити лише найвищі партійні керівники в Москві. Одначе, в окремих випадках, коли рішення такого роду фізично не можливо робити в Москві, або коли цим керівникам не залежить на тому, хто вирішує, або, врешті, коли видатки на ці рішення в Москві більші, ніж користі з цього, право на такі рішення передають з Москви нижчим щаблям економічної бюрократії, включно з республіканськими урядами.

Деякі спроби поширення економічної автономії Києва

Часом київські керівники не задоволені фактом, що деякі компетенції зосереджені в руках московських плановиків, а не в їхніх. Це стосується в першу чергу розподілу капіталовкладів. Згідно з російським самвидавом, "немає сумніву, що працівники союзного Держплану зустрічаються з великими труднощами під час балянсування плянів капітальних робіт з Держпланом і Радою міністрів Української РСР. Українські керівники стало домагатися більших капіталовкладів, мотивуючи ці домагання пропорцією продукції, яку Україна вносить до союзного фонду. Вони говорять одверто, що їх грабують". Така поведінка українських керівників може бути виявом наступних факторів: всім бюрократам вигідніше працювати з більшим бюджетом; пляни легше виконати з більшими ресурсами, а за виконання плянів належить матеріальна винагорода; малий відсоток інвестицій республіки вони можуть використовувати, як їм вигідно; і, вкінці, українські керівники можуть бути дійсно зацікавлені в більшому zatrudненні і більшому добробуті громадян своєї республіки.

Можна навести цілий ряд прикладів, коли партійні керівники й економісти України домагалися збільшення капіталовкладів в українську економіку. За останніх двох десятиліть ці домагання були вислідом їхньої турботи з приводу погіршення паливної та енергетичної ситуації на Україні. Дотеперішнє головне джерело — вугілля Донбасу — вичерпується, і його дальша продукція стає дедалі дорожчою. Тому ці кола домагаються не лише стримання вивозу вугілля з України, але й більших інвестицій на розбудову інших джерел енергії. На це потрібно і більше фондів на побудову атомних електростанцій та рафінерій і більшого ввозу на Україну нафти та природного газу. Іншою журбою київських провідників є брак повного zatrudнення робочої сили, зокрема в західних областях. Тому що молоді люди не можуть знайти праці на місцях поселення, вони емігрують у східні райони Союзу, і там деякі з них денационалізуються. Ця проблема була свого часу сильно наголошена в праці Івана Дзюби, як також інших творих самвидаву. Вкінці, більше капіталовкладів потрібно на збалансований розвиток української економіки. На Україні є добре розвинуті видобувні галузі і первісна обробка сировини. Слабо розвинуті є галузі кінцевої обробки, зокрема машинобудування. Тому що ці галузі є звичайно відносно трудомісткі, їх інтенсивніший розвиток забезпечував би потрібне zatrudнення на Україні.

Ці вимоги були висловлювані багатьма українськими економістами і політичними діячами, включно з Петром Шелестом і Володимиром Щербицьким. Зокрема Шелест відзначився своїми виступами в цій справі. Він не тільки вимагав від центральної влади більше ресурсів для економіки республіки, але також протестував проти вивозу зерна з України, перестерігаючи, наприклад, у 1964, що така політика доведе до створення черг за хлібом на Україні. Він також мав відвагу обороняти систему економічного управління при допомозі раднаргоспів, коли прерогативи київського уряду були значно ширші, ніж перед 1957 чи після 1965 року. Його настанова до цих проблем є яскраво висловлена в книжці *Україно наша Радянська*, де він з гордістю пише про продуктивність та економічні здобутки українських людей. Ця "чванькуватість", розуміється, не подобалася офіційним критикам, які вбачали в книжці "недооцінку російської допомоги Україні" та "елементи економічної автаркії". Така постава Шелеста була без сумніву одною з причин його падіння.

Згідно зі свідченнями найновіших емігрантів з СРСР, такі вияви оборони української економіки, як також економіки інших республік, є лише вершом льодової гори. Ще більша боротьба відбувається в мурах союзного Держплану, де представники поодиноких республік при допомозі легальних і нелегальних метод намагаються дістати якнайдогідніші для себе плани. Згідно

з цими свідченнями, "націоналізм" на Україні чи не найбільш поширений якраз між господарськими адміністраторами, які наочно бачать грабіжницьку політику Москви стосовно їхньої батьківщини. Одначе не можна переоцінювати вплив навіть найвищих достойників республік на рішення московських бюрократів. Пріоритети центру звичайно перемагають.

Зміни прерогатив київського уряду

Московські пляновики, щоб легше реалізувати свої пляни, хотіли б мати зосереджені в своїх руках не лише макро-економічні, але також мікроекономічні прерогативи, тобто прерогативи щодо планування й управління. Одначе, така концентрація є неможлива з огляду на економічні та технічні обставини. Тому деякі компетенції передані нижчим щаблям економічної адміністрації, включно з республіканськими урядами. Такі компетенції уряду УРСР не були однакові за повоєнного часу, який можна поділити на три періоди: до 1957, між 1957 і 1965, після 1965. Після закінчення війни, ще за життя Сталіна, компетенції щодо управління і планування були до того ступеня сконцентровані в Москві, що Київ відповідав лише за місцеву промисловість, промислову кооперацію, колгоспну частину сільського господарства та за соціальні і культурні установи. Це було економічно дуже неефективне. Тому Хрущов, починаючи з 1954 року, почав децентралізацію в той спосіб, що перетворював союзні міністерства на союзно-республіканські чи республіканські. Вислідом цього було те, що на початку 1957 року київський уряд планував і керував 97 відсотками всієї промисловости. Також, згідно з різними постановами Ради міністрів СРСР тих часів, ряд компетенцій у різних ділянках економічного життя передано урядові України. Читаючи ці резолюції, важко повірити, до якої міри дійшло безсилля київського уряду за сталінських часів.

У 1957 році, з економічних і політичних причин, Хрущов запровадив реформу в управлінні і плануванні радянською економікою. Він зліквідував майже всі міністерства, які завідували промисловістю і будівництвом, а на їх місце організував регіональні управління — раднаргоспи, які мали завідувати всіми підприємствами цих двох секторів, розташованими звичайно на території одної або двох областей. Таких раднаргоспів на Україні було спочатку 11, а після 1960 року 14. Економічне планування республіки було в руках Держплану, а управління в руках Ради міністрів України. Компетенції цих органів тоді значно зросли, як це можна бачити з факту, що число показників, які вони діставали з Москви зменшилося між 1953 і 1958 роком з 9490 до 1780. Щоб координувати працю раднаргоспів, був створений у 1960 році

Український Раднаргосп, який, на додаток, був відповідальний за короткочеченецве плянування, а Держплян зберіг довгочеченецве.

Система раднаргоспів дещо поліпшила стан радянської економіки; підприємства, які обслуговують різні галузі, були повніше використовувані, кошти транспорту зменшилися, частіше стали об'єднання малих підприємств у більші, врешті, поліпшилася співпраця між підприємствами різних галузей. Одначе виявилися також негати́вні сторони нової системи. На місце "ведомственности" (кожне міністерство намагалося мати всі джерела ресурсів у власних руках) прийшло "местничество" (подібні намагання раднаргоспів). Це призводило до розбудови малих, неефективних підприємств. Також економічний потенціал поодиноких раднаргоспів був замалий, щоб відповідно забезпечити досліди над технологічним прогресом для всіх галузей.

Тому вже в 1962-63 році запроваджено нову реформу, за якою число раднаргоспів зменшилося більше, ніж удвоє, а керівництво над ними сконцентровано в Москві. Поворот до централізації був очевидний. На Україні число раднаргоспів зменшилося до семи, а такі важливі економічні органи, як Держплян, Український Раднаргосп та Держбуд, переведено в союзно-республіканське підпорядкування. Іншими словами, ці органи тепер відповідали не тільки перед київським урядом, але й перед одноіменними органами в Москві. Практично це друге підпорядкування було важливіше від першого. Але і ця реформа не багато покращила економічну ефективність. Хрущов намагався зарадити цьому все новими реформами, так що при кінці його влади було багато неясности в питаннях економічного управління. Це його замилювання до все нових реформ було одною з причин його падіння.

Період раднаргоспів, зокрема роки 1960-62, був періодом, коли економічні прерогативи київського уряду були найбільші. Він тоді плянував і управляв майже всією економікою України. Винятками були: міжнародна торгівля; морський, залізничний та повітряний транспорт; деяке спеціалізоване будівництво; атомна енергія; газова промисловість, які залишилися під союзною юрисдикцією. Відсоток від союзного бюджету та всіх інвестицій, які були до диспозиції київського уряду, був у ці роки також найбільший за весь повоєнний період. Поруч з поширенням економічної автономії України тривав розвиток української науки, мистецтва, літератури, міжнародних відносин тощо. Було б невинправдано твердити, що ці події були виключно функцією поширених економічних компетенцій Києва. Вони насамперед були наслідком рішень ХХ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Але нема також сумніву, що економічна сила київського уряду вагомо спричинилася до цього українського відродження.

По усуненні Хрущова нові вожді, Брежнев і Косигін, застосували нову реформу в 1965 році. За своєю суттю вона була поворотом до відносин з-перед 1957 року; раднаргоспи були зліквідовані, а на їх місце відновлено міністерства. Новим було те, що реформа передбачала поширення прерогатив окремих підприємств. Але логіка радянської економіки вимагала, щоб компетенції з часом знову сконцентрувалися в Москві. На Україні відновлено ряд республіканських і союзно-республіканських міністерств, а важлива частина економіки, як от машинобудування, а від 1969 року і хемічна промисловість, перейшли до союзного підпорядкування. Ця реформа була дефінітивно значним обмеженням економічних компетенцій українського уряду.

Щобільше, як писав один радянський юрист, "ці реформи стали свого роду каталістом для поширення компетенцій союзних органів, базованих на демократичному централізмі, не лише в промисловості, але також і в адміністративно-політичному та соціо-культурному секторах". Вияви цієї політики є добре відомі. Русифікація всіх аспектів суспільного життя України, як й інших неросійських народів, значно посилилася, зокрема від 1972 року. Тоді Брежнев у своїй промові з нагоди 50-річчя утворення Радянського Союзу заохочував і показував шляхи для дальшого скріплення цього процесу. Стосовно економіки на все готові писакі почали применшувати особливості економічного життя індивідуальних республік і закликати до підпорядкування їхніх інтересів одному союзному комплексові. Це знайшло своє віддзеркалення в новій конституції, де вперше твердиться: "Економіка СРСР становить єдиний народногосподарський комплекс, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу й обміну на території країни" (стаття 15). Дійшло до того, що навіть один визначний спеціаліст з регіональної економіки почав доводити, що коли поділ Союзу згідно з етнічним принципом виявиться економічно неефективним, його можна замінити поділом, базованим на економічних міркуваннях. Таке рішення привело б до ліквідації деяких республік і до поділу інших, що було б дійсно загрозою для існування цих націй.

Прогноза централізації-децентралізації економічних компетенцій

Щоб можна було зупинитися на майбутньому розвитку відносин між Союзом і республіками, треба згадати ще про одну реформу. У 1973 році почато організацію промислових підприємств у продукційні об'єднання. Це стосується підприємств у рамках одного міністерства географічно близьких. Така агломерація є корисна, бо вона дозволяє цим підприємствам робити спільні технологічні досліди, користуватися спільно акумульованими

фондами, мати спільні резерви та адміністрацію тощо. Вкінці, щоб такі об'єднання мали успіх, вони повинні належати до однієї адміністративної одиниці, наприклад, області.

Ці об'єднання є достатньо ефективні, так що радянські економісти вірять, що у цій формі дасться сполучити галузеве з регіональним плануванням. Об'єднання були б ще більше успішними, коли б до них входили споріднені підприємства не одного, а кількох міністерств. Але тоді постає питання, якому міністерству таке об'єднання мало б підлягати. Згідно з деякими несміливими голосами, найкраще було б, якби такі міжгалузеві об'єднання підлягали новоутвореним міністерствам Ради міністрів УРСР. Це, розуміється, поширило б компетенції київського уряду. Також деякі економічні міркування говорять за те, що в майбутньому треба сподіватися знову більшої децентралізації. До них можна зарахувати такі: відносно заавансований ступінь економічного розвитку України вимагає більше негайних рішень на місці; значно розвинена диференціація структури продукції; брак потреби на радикальні структуральні зміни; потреба більшої уваги до інтенсивних, ніж екстенсивних джерел економічного зростання.

З другого боку, є також фактори, які промовляють за більшу централізацію в майбутньому. До них можна зарахувати: потребу великого мілітарного потенціалу; технологічний розвиток, який фаворизує великі масштаби продукції (досліди над космосом, атомова енергія); допомогу закордонним країнам; дальший розвиток азійських частин Союзу; ширше вживання компютерів. Котра з цих двох тенденцій виявиться сильнішою, важко передбачити. Історія вчить, що в Радянському Союзі розв'язка проблеми централізація-децентралізація базована радше на політичних, ніж на економічних міркуваннях. Одначе, економічні моменти не можуть бути ігноровані, бо це довело б до ослаблення економічного, а відтак і політичного потенціалу Союзу.

Теперішні прерогативи Києва в ділянці економічного управління

Як було сказано вище, радянська конституція не багато допомагає зрозуміти, які фактично прерогативи має тепер Україна. Щоб дати на це відповідь, потрібно проаналізувати легальний статус українських міністерств, як також постанови уряду СРСР 1955, 1957, 1959, 1965 і 1969 років.

Компетенції київського уряду різняться залежно від підпорядкування економічних міністерств. У випадку союзного міністерства Рада міністрів УРСР має право лише переглядати плани розвитку підприємств цього міністерства, розташованих на території України (крім оборонних підприємств), і робити відповідні зауваги. Міністерство може вислухати або зігнувати ці

зауваги. Республіканський уряд зацікавлений в успішній праці таких підприємств, бо тоді дістає більші від них податки, як також 50 відсотків усієї продукції, виробленої понад план. Також уряд дістає в такому випадку похвалу від начальників з Москви.

Республіканські міністерства, принаймні в теорії, повнотю підпорядковані республіканському урядові. Це включає затвердження планів, матеріально-технічних достав, інвестицій, платні, робочої сили, нормативів та інше.

Юридична ситуація союзно-республіканських міністерств є дійсно складна, навіть коли взяти до уваги радянські відносини. Закони і конституція кажуть дуже мало, як повинна в дійсності виглядати ця подвійна підпорядкованість. Радянські економісти обмежуються загальниковими виясненнями. Вони кажуть, що союзно-республіканські міністерства СРСР повинні обмежуватися загальним керівництвом галуззю, а їх республіканські відповідники повинні бути відповідальні за оперативно-продукційні та економічні функції. З огляду на брак легального розмежування, фактичний розподіл функцій між Києвом і Москвою різниться від міністерства до міністерства. У загальному виглядає так, що у випадку міністерств тяжкої промисловости більше компетенцій зосереджено в Москві, а в випадку міністерств легкої промисловости — в Києві.

Багато радянських економістів не задоволені цією ситуацією. Одні з них домагаються законодавства, яке різко розмежувало б прерогативи цих двох шаблів економічної адміністрації. Другі пропонують більш радикальну розв'язку. Вони твердять, що практика минулих літ показала, що ефективніше робити вирішення для тяжкої промисловости в Москві. Тому союзно-республіканські міністерства цієї категорії повинні бути перетворені на союзні міністерства. Інакше є у випадку міністерств легкої промисловости. Для них краще зосередити управління в республіканських столицях, і тому вони повинні стати республіканськими міністерствами. Якби така реформа була дійсно запроваджена, це ще більше обмежило б компетенції України, бо якраз там є багато тяжкої промисловости.

Київський уряд має деякі компетенції в таких ділянках, як інвестиції, праця, платні, сільське господарство, фінанси та бюджет. Їх докладніша аналіза є поза обсягом цієї статті.

Легальні відносини та професійна література в Радянському Союзі є часом такі неясні і так віддалені від дійсности, що тяжко щонебудь з певністю сказати. Це у великій мірі стосується поділу економічних компетенцій управління між Москвою і Києвом. Однак наступне узагальнення є правдоподібно близьке до правди. Республіканський уряд не має ніяких компетенцій в управлінні поважного сегменту української економіки, який безпосередньо

підлягає Москві. Відповідні підприємства мають екстериторіальний статус, що значно підриває авторитет київських керівників. Компетенції республіки над союзно-республіканськими міністерствами є неясні, недокладні і можуть бути кожної хвилини змінені або унедійснені московським керівництвом. Вкінці, і права над республіканськими міністерствами є дуже детально сформульовані, так що лишається мало місця для ініціативи республіканського уряду. Та навіть ці останні прерогативи можуть бути дуже часто виконувані Києвом лише "в консультації", "за згодою", "в координації", або "спільно з союзними органами". Що це в дійсності означає, не потребуємо далі пояснювати. Що більше, ці права можуть бути кожної хвилини відібрані від республіки, бо Москва єдина має силу їх давати і відбирати.

Одне право є дійсно у руках київських керівників: вживати всіх можливих заходів, таких, як пропаганда, переконування, залякування, лише щоб поліпшити працю української економіки і в той спосіб виконати або ще краще — перевиконати план. Вистачить поглянути на київські газети і побачити всі ці постанови українського уряду і промови його керівників з метою — заохотити своїх земляків до ще більшого зусилля. Жадна дрібниця не є замала для їх уваги.

Компетенції щодо планування під сучасну пору

У Радянському Союзі випрацьовують однорічні (і ще на коротші реченці), п'ятирічні та довгореченцеві плани. У республіці ці плани можуть бути подвійного типу: державні плани розвитку народного господарства і основні показники планів розвитку господарства. Державні плани включають ту частину економіки України, яка підлягає київській Раді міністрів, а основні показники включають всю економіку, розташовану на території України, без уваги на її підпорядкування. Лише перший тип планів має статус закону.

Плян на один рік (про інші плани тут не будемо говорити) виготовляється наступним способом. Держплан СРСР виготовляє т. зв. контрольні числа (завдання) та ліміти (ресурси) і розподіляє їх між союзними міністерствами і республіками. Республіканський держплан своєю чергою розподілює ці показники між своїми міністерствами та іншими проміжними органами й остаточно між підприємствами. На цій базі поодинокі підприємства виготовляють свої однорічні плани продукції та запотребування на ресурси. Плани підприємств є пізніше агреговані різними шаблонами економічної адміністрації аж до республіканського держплану, який представляє план республіки союзному держпланові. (Тут треба зазначити, що окремі шаблі апарату опрацьовують свої

пляни не ізолювано, а в постійних пертрактаціях, які включають застрашування, хабарництво, протекцію та подібне, між вищими та нижчими щаблями). Цей останній балаксує всі ці пляни для цілого Союзу і представляє їх до затвердження Раді міністрів СРСР. Остаточною фазою в цьому процесі є затвердження плянів Верховною Радою СРСР, що робить ці пляни законом. Кілька днів пізніше пляни для поодиноких республік затверджуються республіканськими верховними радами.

Контрольні числа для республіки не є одне число; вони поділені на десять груп, а кожна група включає велике число підгруп, які дуже детально (у вартостевих і фізичних показниках) передають республіці її завдання. У більшості випадків завдання для союзно-республіканських міністерств України передаються рівночасно одноіменним союзно-республіканським міністерствам СРСР. В наслідок цього, ініціатива республіки є в цьому випадку обмежена.

Союзні міністерства (крім оборонної промисловости), які мають свої підприємства на території України, зобов'язані повідомляти київські органи про свої пляни. На підставі цих інформацій, як також на підставі плянів економіки, підпорядкованої Раді міністрів УРСР, український Держплан виготовляє пляни другого роду: основні показники плану розвитку економіки на території республіки. Як бачимо, ці пляни охоплюють усю українську економіку (крім оборонної), але вони не мають статусу закону. Їх виготовляють для того, щоб конфронтувати такі макроекономічні показники: доходи населення і продукція продуктів споживання, інвестиції і продукція будівельних матеріалів та інше. Ці пляни повинні служити для поліпшення довгореченцевих державних плянів розвитку економіки республіки. Очевидно, якість цих плянів залежить багато від інформацій, які республіканський держплан одержує від союзних міністерств. Але, як на це скаржаться радянські економісти, ці інформації є часто неповні, запізнені тощо. Через це основні показники не є особливо вартісні, і сумнівне, чи вони відіграють поважну роль в радянській пляновій системі.

Постають два питання: Яку частину економіки України плянує її уряд? Яку свободу дій має цей уряд у плянуванні? Щодо першого питання, то на підставі статистики затруднення, можна оцінювати, що на початку сімдесятих років київський уряд плянував від двох третин до трьох чвертей національного доходу України (за західними даними).

Компетенції республіканських органів щодо плянування можна поділити на приготування, затвердження і зміни. Свободу дій України в цьому напрямі можна б було оцінити на підставі числа показників, які республіканські пляновики дістають з

Москви. На жаль, цього числа не оприлюднюють. Але воно мусить бути дійсно велике, як можна судити з постійних скарг радянських економістів на дрібничкове плянування Москви стосовно республіканської економіки. Щобільше, у випадку економіки республіканського підпорядкування юрисдикція республіканських органів дедалі меншає. Радянські автори пояснюють все більш тісну співпрацю між союзними і республіканськими органами зростаючою інтеграцією всієї економіки СРСР. Така втрата ексклюзивних прерогатив республіки може мати далекосяжні конституційні наслідки. Згідно з радянськими юристами, коли союзна республіка не має своїх ексклюзивних компетенцій, вона тратить свою суверенність, а Радянський Союз з федеративної держави стає звичайною унітарною державою.

Звичайно, коли говорити про затвердження плянів органами України, то мова про якусь суверенність не є поважна. Правда, українська Рада міністрів затверджує пляни для України, опрацьовані її Держпляном, але вона мусить представити їх Раді міністрів СРСР, де в процесі балансування ці пляни можуть мінятися і міняються. Затвердження остаточної версії плянів київською Верховною радою — це проста формальність, бо вони стали законом для всього СРСР кілька днів перед тим, коли їх затвердила Верховна рада СРСР. Це саме стосується і державного бюджету. Далі, попри те, що пляни були затверджені українською Верховною радою, їх часто міняють московські органи протягом часу, на який ці пляни були затверджені. Як бачимо, компетенції Києва в ділянці плянування економіки є, сказавши м'яко, обмежені.

Висновки

Попередні міркування приводять нас до таких висновків. Теперішні економічні прерогативи України є ширші, ніж за часів Сталіна. Цей поступ можна віддати не прямою лінією, а зигзагом. Далі, розбіжність між конституційно-правними і дійсними прерогативами України є така велика, що західнім спостерігачам часом трудно це зрозуміти. Це ще один приклад традиційного російського обдурювання ("очковтератильства").

Передбачати будучність не легко. Потреба більшої економічної ефективності може привести до якоїсь форми децентралізації, що може виявитися в передачі деяких економічних прерогатив від Москви Києву. Але як і з усім іншим у Радянському Союзі, ця проблема буде вирішена радше згідно з політичними, ніж економічними міркуваннями. З одного боку, стара російська традиція та природа радянської системи будуть тяжіти до більшої централізації. З другого боку, історія показує наглядно, що в

минулому українські керівники намагалися поширити економічні компетенції УРСР. Нема причини не вірити, що такі намагання виявляться і в будучині, зокрема коли ці керівники будуть свідомі активної допомоги з боку українського народу. Таку поставу українських радянських керівників можна пояснити не тільки звичайною бюрократичною поведінкою, але також їх свідомістю, що політичний і культурний прогрес, щоби́льше — рятунок перед можливою загибеллю українського народу, вирішально залежить від економічної автономії України.

Факт, що економічні прерогативи українського уряду є так гостро обмежені, мав і має поважний вплив на ефективність економіки і добробут населення як України, так і всього Радянського Союзу. Терерішня система економічного управління та планування не дозволяє використати повноту трудові і матеріальні ресурси України. В наслідок цього молоді люди часом не можуть знайти праці на батьківщині й емігрують поза її межі, де з часом денационалізуються. Природні багатства лежать не використані. Система не допомагає подбати про забезпечення української економіки новими джерелами енергії та палива. Довкілля, зокрема солодкі води, стоять перед загрозою все більшого виснаження. Зовнішня торгівля відбувається не згідно з релятивними користями української економіки, а служить інтересам Москви. Вкінці, московські вожді, не питаючися згоди українського народу, вивозять нагромаджені на Україні фонди на розбудову інших республік без заплати за ужиток цих фондів і без надії на їх повернення. Нема сумніву, що українська економіка росла швидкими темпами у повоєнні роки, і через це Україна стала одною з краще розвинутих країн світу.* Але також немає найменшого сумніву, що з огляду на названі причини, це зростання не було можливо максимальне для економіки радянського типу. Відповідно добробут населення не міг також зростати максимальними темпами.

Звичайно, тому що Україна є частиною Радянського Союзу, її нижче, ніж максимальне, зростання було причиною того, що зростання Союзу було також нижче максимального. Ці самі міркування стосуються зростання добробуту пересічно на мешканця всього Радянського Союзу. Одначе деякі райони Радянського Союзу, економічне зростання яких було фаворизоване з політичних чи стратегічних міркувань, до великої міри коштом України, скористали з релятивно нижчого зростання її економіки і добробуту. Через це зросла мілітарна і політична сила кремлівських вождів.

---

*Ці висновки базовані на працях різних авторів, поміщених у вищезгаданім збірнику.

На закінчення варто зупинитися на впливі існування УРСР на економічну ефективність управління і планування радянської економіки. З уваги на великий простір і економічний потенціал Радянського Союзу, його повна централізація виключена. Якийсь адміністративний розподіл є конечний. Теперішній розподіл, згідно в загальному з етнічним принципом, мусить бути справжнім страховищем для центральних плановиків, коли порівняти величину таких засадничих адміністративних одиниць, як наприклад, Російська Федерація та Естонія. Поділ на більш-менш гомогенні т. зв. економічні райони СРСР був би набагато вигідніший.* Одначе відомо, що економічна адміністрація СРСР не може задовільно функціонувати без паралельного політичного і цивільного апарату. Щоб такі апарати створити для існуючих економічних районів, потрібно наперед ліквідувати їх у союзних республіках. Можна думати, що Москва ще не є готова зробити такий крок зі страху перед реакцією з боку неросійських народів проти забирання від них останніх ознак політичної ідентичности. Політика тут знову переважає над економікою. Але, змушені толерувати українську республіку, московські вожді використовують київський уряд для своїх цілей. Тому що люди цього уряду є тої самої національности, говорять (часом!) тою самою мовою і є фізично близькі до українського народу, виправданням їхньої екзистенції в очах Москви є їхня пожиточність як ще одного знаряддя для виконання економічного плану і в цей спосіб до скріплення радянського режиму.

---

*Радянський Союз є тепер поділений на 18 таких районів, з того числа три припадає на Україну. Важливість цього поділу є тепер незначна.

КОНГРЕС ПСИХІЯТРІВ У ГОНОЛЮЛЮ

Роман Купчинський

Увечері 30 серпня 1977 у великій залі готелю Шератон Вайкікі відбувалася генеральна сесія конгресу, присвячена етиці психіатра. У присутності понад 2 000 осіб американський психіатр д-р Пол Чодоф виступив з промовою про зловживання психіатрією в СРСР. Після нього виступив англійський психіатр д-р Сидні Блок, який також таврував СРСР, подаючи як приклад Леоніда Плюща, що став жертвою цієї методи переслідування. Коли це все відбувалося, побіч сиділи радянські журналісти (сама радянська делегація бойкотувала цю сесію) і пильно слухали виступів та записували слова доповідачів на магнетофоні. Незабаром після виступу Блока промовляла д-р Марина Войханська, невеличка, дрібної будови чорнявка, яка працювала як психіатр у Ленінграді і згодом виїхала з СРСР. Вона протестувала проти зловживання її професією в СРСР. Виступ Войханської сприймали учасники довгими, бурхливими оплесками. Радянські журналісти, почувачися незручно, шепотілися, а один, з *Ізвестій*, обернувся до своїх друзів і сказав: "Якби ми були тепер у Москві, я б встав і сказав їм: Є...".

Така, приблизно, була відповідь представників СРСР (не тільки журналістів) на осудження Радянського Союзу за зловживання психіатрією — на VI Світовому конгресі психіатрів, який відбувався в Гонолюлю від 28 серпня до 4 вересня ц. р. Застосовуючи брехню, напівправду, та порушуючи етичні норми психіатрії, представники СРСР старалися за всяку ціну не допустити до схвалення резолюції, яка осуджувала їхній уряд і їх, як представників того уряду (академік А. Снежневський сам заявив, що вони приїхали до Гонолюлю як представники уряду, а не тільки як лікарі).

1971 року в Мексіко відбувся V Світовий конгрес психіатрів. На цьому конгресі деякі західні психіатри запропонували резолюцію, яка осуджувала СРСР, але тоді цієї резолюції конгрес не прийняв. Більшість присутніх не повірила, що їхні колеги з СРСР до тієї міри підкоряться своєму урядові, що стануть причетні до таких грубих порушень етики.

Між конгресами в Мексіко і Гонолюлю минуло шість років. Упродовж цього часу розгорнулася акція зібрати конкретні, перевірені дані про психіатричне зловживання в СРСР. В якійсь мірі

КГБ спричинилося до цього. Побачивши, що конгрес у Мексіко не осудив офіційно цієї форми переслідування, КГБ посилили її. Від 1971 до 1977 рр. заборонено в "психушки" ще більше людей за їхню політичну діяльність. Це стало відомо, на Захід попали документи свідків і жертв цього терору і з часом зібрано монументальну кількість незаперечних фактів. Ці факти збрали й перевірили два англійці — д-р Сидні Блок і професор Пітер Реддавей та представили їх світові в книжці *Психіатричний терор*.

У тому ж інтервалі між конгресами почалася широка кампанія на Заході для звільнення з Дніпропетровської психіатричної спецлікарні заарештованого в січні 1972 року в Україні Леоніда Плюща. Кампанію, правда, почали українці на Заході, але швидко приєдналися до неї Міжнародна Амнестія, Комітет математиків у Парижі, різні професори, ліві організації (троцькісти, соціалісти та інші). Наприкінці долучила свій голос французька комуністична партія. Вони звернулися до уряду СРСР по вияснення справи Плюща. Їм відмовлено, і орган французької компартії *Юманіте* публічно виступив на оборону Плюща. В січні 1976 року, після чотирирічної кампанії, Плюща звільнено і він з родиною приїхав на Захід. Негайно після його приїзду Плюща обслідували психіатри з різних західних держав, різних політичних поглядів (хоч, теоретично, в медицині це не має відігравати жодної ролі). Усі вони прийшли до висновку, що хоч Плющ фізично виснажений і що видно наслідки лікування, проте він не виявляє жодних симптомів психічної хвороби і його не слід було лікувати в психіатричному шпиталі.

Незабаром приїхали на Захід інші жертви: Наталія Горбанєвська, Віктор Файнберг, Володимир Буковський. Вони вповні розкрили своїми свідченнями страхітливую картину кагебівських "психушок" і викликали обурення західних лікарів на це злочинство Москви.

Напередодні Гонолюлю Британська королівська колегія психіатрів схвалила резолюцію, якою осудила зловживання психіатрією в СРСР. Цю резолюцію колегія переслала до ексективного комітету Світової асоціації психіатрів з вимогою дати її під голосування на VI конгресі.

Американське товариство психіатрів запропонувало резолюцію про створення спеціальної комісії при Світовій асоціації психіатрів, яка б перевіряла всі випадки зловживань.

Інформацію про методи КГБ поширювали серед психіатрів різні громадські організації: в США Комітет оборони радянських політичних в'язнів надрукував брошуру *Зловживання психіатрією в Радянському Союзі* і розіслав її різним психіатрам у США та Європі. В Англії створено Комітет проти психіатричного зло-

вживання. Міжнародна Амнестія також проробила велику інформативно-роз'яснювальну працю. Все ж таки, щоб у Гонолюлю не повторилося те, що в Мексіко, Комітет оборони радянських політичних в'язнів у США рішив зробити старання, щоб на конгрес у Гонолюлю поїхав Леонид Плющ. Сама бо резолюція, самі документи і свідчення на папері не вистачають. Потрібна жива людина, яка сама була жертвою і дисидентом — і тому Плющ поїхав. Гроші на поїздку зібрали кілька українських лікарів у США, решта прийшла від свідомої частини української громади та від комітетів, які обороняють українських та інших політичних в'язнів у СРСР.

По дорозі до Гонолюлю Плющ виступив на Світовому конгресі товариств для умового здоров'я у Ванкувері (Канада). Там була прийнята резолюція, яка гостро осудила СРСР за злочинне застосування психіатрії.

У Гонолюлю події проходили швидким темпом. Плющ приїхав увечері 28 серпня. На лєтовищі чекав на нього кореспондент місцевої газети *Адвертайзер*, який провів з ним інтерв'ю. Наступного дня це інтерв'ю появилось на першій сторінці газети, де, між іншим, було сказано: "Для Плюща цей конгрес має спеціальну іронію. Між радянською делегацією є два психіатри, які відігравали вирішальну ролу в його ув'язненні: д-р Андрей Снежневський та д-р Георгій Морозов... Плющ, математик в Інституті кібернетики АН УРСР, був активним учасником українського національного руху..."

У понеділок у конференційній залі відбулася пресова конференція, що її влаштував Комітет оборони радянських політичних в'язнів. Головою конференції був д-р Сидні Блок, участь брали психіатри з Англії, США, Німеччини та Франції. Головним доповідачем був Л. Плющ. Він розказав про свої переживання в Дніпропетровському, про психіатричні експертизи, які робили над ним д-р Снежневський та д-р Морозов, і чому КГБ воліє запроторювати деяких дисидентів до "психушок", а не до концтаборів чи тюрем. Плющ також розказав про долю д-ра Миколи Плахотнюка, д-ра Семена Глузмана та д-ра Миколи Ковтуненка (останній хоч не жертва психіатричного переслідування, але лікар, і Плющ домагався, щоб лікарі виступили на його оборону).

Під час пресконференції кореспондентам роздано літературу Комітету оборони радянських політичних в'язнів та УІС "Смолоскип". Узагалі українська присутність в Гонолюлю була дуже помітна. Обидві українські групи привезли літературу, заяви та петиції. Доказом впливу цієї літератури на учасників конгресу була реакція радянської делегації, яка постійно протестувала публічно та приватно, що "на столах поширюється антирадянська пропаганда". Комітет оборони в'язнів та "Смолоскип" допомагали

один одному, вели розмови з делегатами і давали інформації кореспондентам.

У вівторок, 30 серпня, понад 2 000 осіб були присутні на генеральній сесії, де виступав д-р Пол Чодоф із США. Чодоф промовляв спокійно, помірковано: "Є одна держава, яка за останні шість років стала фокусом обвинувачень, що вона систематично переслідує людей за їхні національні, політичні та релігійні переконання тим, що запроторює дисидентів до психіатричних лікарень, поки вони не зречуться своїх поглядів. Цією державою є Радянський Союз...". Д-р Блок вияснив, у чому полягає суть цих обвинувачень і з'ясував, як приклад, переслідування Л. Плюща.

У коридорі Л. Плющ вів розмови з психіатрами з різних країн світу. Опісля Плющ сказав, що ті розмови були свого роду експертизою.

Того ж вечора радянська делегація, яка не була присутня на генеральній сесії, рішила піти в наступ: у кімнаті для преси появилася вивіска, що наступного дня відбудеться пресова конференція радянської делегації і що тільки журналісти є запрошені. Тим самим заборонено доступ психіатрам і Плющеві.

Головував на радянській пресконференції д-р Дімітрій Венедіктов, урядовець Міністерства охорони здоров'я СРСР, більш агітатор, ніж лікар. За президіяльним столом сидів д-р Андрей Снежневський, старший, сивоволосий, постійно посміхався й нервово потирав долоні. Біля нього сидів д-р Георгій Морозов, директор Інституту ім. Сербського. Він раз-у-раз нишпорив очима серед присутніх, можливо, побоюючися побачити знайоме обличчя когось із своїх колишніх "пацієнтів". Праворуч сидів д-р Рубін Наджаров і дивився прямо в стіну.

Коли закінчилися "питання" радянських та прорадянських журналістів, почалася справжня пресова конференція і представники СРСР змінили свій зарозумілий тон. На питання про Плюща Наджаров відповів, що це складна справа; Снежневський додав, що професійна етика забороняє йому входити в деталі справи, і усміхнувся цинічно. Коли хтось запитав про книжку Блока і Реддевея, Снежневський розсердився і почав майже кричати: "Це все наклепи, там немає грама правди, її написав т. зв. психіатр, який приїжджав до СРСР і в Москві відвідував бозна які установи... Чорні сили зібралися тут, щоб паплюжити гуманітарну радянську психіатрію... вони привезли сюди хворих людей, щоб вони свідчили проти нас... звідки прийшли гроші на цю антирадянську кампанію?".

Після закінчення конференції журналіст із агентства АП підійшов і з усмішкою сказав: "Я ще досі такого не бачив".

Того ж дня, ранком, Плющ виступав на пресовій конференції, яку zorganizували французькі психіатри. Голова конференції, д-р

Шарль Дуранд, професор Женевської школи медицини й офіційний представник Швейцарії, розказав присутнім, що він чотири години розмовляв з Л. Плющем після його звільнення і прийшов до переконання, що Плющ абсолютно нормальна людина і було злочинном запроторювати його у психлікарню.

Плющ виступав на цій конференції не тільки як свідок психіатричних зловживань у СРСР, але передовсім як західній представник Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод (Плющ мав з собою листа від Миколи Руденка, голови групи, в якому Руденко просив Плюща стати представником групи на Заході). Підкресливши важливість осудження СРСР у Гонолюлю перед недалекою Београдською конференцією, Плющ вказав на те, що КГБ готує новий погром руху опору і тому обов'язково треба якнайрішучіше осудити їхні методи. Він навіть ще раз приклади людей ув'язнених у психлікарнях і передав пресі петицію на оборону д-ра Миколи Плахотнюка, яку підписали понад 2 000 осіб в Англії.

У середу ввечері був прямиий зудар з представником СРСР. Того вечора відбувалося голосування над резолюціями у великій залі готелю Шератон Вайкікі. Це була закрита сесія — були присутні 55 делегатів, кілька запрошених гостей і журналісти. Делегат СРСР, д-р Едвард Бабаян, довго й уперто старався обороняти свій уряд, заявляючи, що нема фактів, що всі матеріали проти СРСР — це наклепи й вигадки антирадянських кіл на Заході. Американці та англійці відповіли, що свідчень є багато і не можна їх легко вважати. Тоді Бабаян висунув свій "козир": він роздав делегатам (не журналістам) кількарядкові біографії колишніх дисидентів, які були в психлікарнях у СРСР і тепер перебувають на Заході. Цим він хотів перетягнути делегатів на свій бік, але йому не вдалося. Під час таємного голосування VI Світовий конгрес психіатрів рішив осудити "систематичне зловживання психіатрією для політичних цілей у СРСР" — 90 голосів за, 88 проти. Американська резолюція також була прийнята — 121 за, 66 проти. Бабаян підсакував після голосування. Навколо нього зібралися кореспонденти, розпитували його, яке буде становище уряду СРСР до прийнятих резолюцій і т. п. Цікавий епізод відбувся, коли радянські журналісти ставили Бабаянові питання. Щоб вплинути на своїх західних колеґ, кореспондент *Известій* ставив питання по-англійськи — його перекладав на російську мову перекладач, Бабаян відповідав по-російськи, тоді ще раз переклад на англійську мову. Під час цієї комедії перекладач усміхався, бо знав, кому він потрібний.

Можна розказати багато дрібних моментів з конгресу. Ось один, що трапився ранком по дорозі до пресового центру. Ідучи з Плющем, ми зустрінули трьох радянських психіатрів, вони нас

минули, зупинилися й почали шепотітися: "Ось він, Плющ, це той".

Незабаром після конгресу радянська преса дала відповідь на події в Гонолюлю. *Известія* з 18 вересня 1977 надрукували статтю "Неуклюжая затея интриганов" ("Незугарна витівка інтриганів"). де, між іншим, сказано:

"Увесь цей фальш можна було б легко відкинути публікацією історій хвороб усіх тих, кого західня пропаганда настирливо зараховує до "здорових інакодумаючих", починаючи від душевнохворих кримінальників В. Файнберга до В. Буковського і того ж Л. Плюща, якого привезли з собою до Гонолюлю противники професійної співпраці і розрядки. Все ж таки, наші науковці вважали і вважають, що публікація епікриз* у публічній газеті була б порушенням лікарської таємниці...".

Про події в Гонолюлю писала майже вся світова преса і в кожній газеті є або фотографія або згадка про одну особу — Леонида Плюща. І хоч Плющ не брав особисто участі в осудженні своїх колишніх інквізиторів, проте його присутність і незаперечні свідчення в розмовах з делегатами, його спокійний, лагідний тон і, головне, його моральний авторитет привели до історичного осудження СРСР на Гавайських островах.

---

*Епікриза — остаточний медичний висновок в історії хвороби, що містить причини, перебіг, лікування та результат хвороби.

Чи дійсне пробудження від опіюму? або: круті шляхи французького прогресизму

Кирило Митрович

Наш заголовок не випадковий: у 1955 році Реймон Арон, професор Сорбонни й визначний французький публіцист, опублікував книгу під заголовком: *Опіюм інтелектуалів*. У ній він доводив і ствердив, що французька інтелігенція — а за нею й передова європейська — від часів французької революції була завжди по стороні демократичних і радикально соціалістичних принципів і кличів, але по другій світовій війні вона підкорилася "прогресивним" гаслам марксо-сталінської демагогії. Та чи тільки демагогії? З боку марксо-сталінців це був справжній інтелектуальний і культурний терор. Усі, що тим чи іншим способом не йшли "рiчищем історії", (яким було все, що діялося за благословенням цензорів та політруків червоної Мекки-Кремлю), або ті, що принаймні не потурали їм, були систематично тавровані як реакціонери, тупі, а то й фашисти. У Франції причиною такого стану була нечиста совість тих, які не перешкодили зростові фашизму перед війною (не говорячи вже про капітулантів та коляборантів), а з другого боку, престиж комуністів з протинімецького підпілля та авреоля Радянського Союзу, співпереможця європейського фашизму. Французькі комуністи вже з перших повоєнних років інфільтрували систематично цілу апаратуру французької держави: адміністрацію, поліцію, соціальні й культурні установи, школи й університети. Третій чинник — це була пролетарська проблема, радше пролетарська містика, якої питання осталися нерозв'язані всупереч здобуткам "народного фронту" з 1936-38 років та повоєнних соціальних розпоряджень уряду ген. Де Голя. В цій атмосфері трудно було не "крякати з воронами". Професори, мистці, урядові кадри, журналісти — все мусіло бути прогресивне, бо інакше трудно було пробиватися до належних, не то передових, місць у суспільному житті. У таких обставинах християнські кола теж підкорялися у великій мірі пануючому прогресизмові. І хоч урядові кола й офіційна настанова були протикомуністичні, фактичне інтелектуальне положення було під контролем прогресизму.

Треба було бути духово чесним та морально відважним, щоб зберегти свою незалежність та критичне думання. Варто

пригадати собі, що до таких належав іще з-перед війни Артур Кестлер із своїм шедевром *Зеро й безконечне*. Таким був, тобто став, Альбер Камю, порвавши з псевдопрогресизмом і його попутниками, між іншим з Сартром, коло 1950 року. Пробним каменем для французьких інтелектуалістів був відомий процес Кравченка — перше виявлення ГУЛагу. Хоч процес і був виграний, але його придушили, і "опіум" далі діяв. Таким сміливцем був Реймон Арон, який знав з шкільної передвоєнної лавки і твердих комуністів, і їх попутників та воював з ними "без страху й без плями". Його й багатьох інших авторів просто було небезпечно цитувати в статтях, наукових творах, у полеміці економічній чи політичній, бо це було виявом "реакції". Їх демократично толерували, бо такі не було ГУЛагу в Франції, але їхня роль оставалась маргінесовою й незавидною. Прогресизм переміг і таку надійну філософсько-культурну течію, якою був екзистенціалізм. Гуманні, інтелектуальні, моральні цінності, які підняла ця течія і які напевно ввійдуть в історію філософії та культури, як одні з найкращих здобутків думки ХХ століття, в тому й Сартра-філософа, — фактично були "перекричані" марксо-сталінським прогресизмом. Сила екзистенціалізму проявилася хоч би в тому, що багато марксистів, з офіційного доручення чи ні, старалися створити якусь амальгаму з ним, хоч би використовуючи дещо з "молодого" Маркса, іще філософа. Згадати б хоч би деякі писання офіційного марксиста Гароді і комінформіста Лукача з того часу. Коли Сартр скапітулював, його товариш, дещо пізно навернений Мерло-Понті не завагався назвати його "ультрабільшовиком". Скоро після того усунули Мерло-Понті з Сорбонни на "почесне" місце в Колеж де Франс...

Сьогодні провиднюється на цьому горизонті. Реймон Арон може насолоджуватися поразкою своїх противників. Але перемогу здобули не інтелектуалісти. Ні, на жаль. Життя та внутрішні суперечності прогресизму самі примусили, так, примусили їх очуняти від памороки. Смерть Сталіна ще нічого не змінила. Промова Хрущова й події в Будапешті 1956 року вже багато кого протверезили. Але це все було зтяжне. Наприклад, відомий біолог, пізніший нобелівський лауреат Жак Монод аж у 1964 році відійшов від комуністичної партії, коли йому стало ясно, що партія примусила його на таке шарлатанство, як оборона "біолога" Лисенка. Це був випадок Галілея навиворіт... Він їм цього не простив. 1975 року вийшла книжка *Випадок з Лисенком* з нищівною передмовою Монода — його заповітом перед передчасною смертю. І скільки таких трагедій, заломань у французькому культурному середовищі! Сьогодні можна б цілу бібліотеку ними товчкати. Але ще потрібно було "празької весни" та й останнього товчка: Солженіцинового *ГУЛагу*. Щойно тепер

можна говорити, що опіум-дурман розвіявся і найбільш затуманені побачили, що "король голий". Прикро вживати цих утертих висловів, коли йде мова про інтелектуалістів та культурних діячів. Але нема ради. В історію XX століття буде записана, крім фашистсько-нацистського дурману, теж і найбільша в історії ідейна містифікація, якою був марксо-леніно-сталінізм. І обидві ці вихватки нашого століття коштували людство більші гори трупів, ніж найгірші чуми історії разом узяті!

Та чи справді можна говорити про прояснення, про перемогу здорової думки й гуманної настанови? Зворот настав у самому марксистському таборі. Типічною щодо цього є біографія одного з найбільш догматичних сталінців у Франції: Роже Гароді. Він змолоду, ще перед війною, бувши студентом філософії, захопився марксизмом. Після війни став одним із цензорів французького інтелектуального життя, застосовуючи "методи" та "принципи" найбільш туманного ждановізму. Так, у Франції Декарта, Вольтера, Гюго, Золя Бергсона й раннього Сартра запанував радянський ждановізм до кінцевих 50-их років. Очевидно, що це не перешкодило вирости й діяти в Франції філософам як Ален, Марсель, ні письменникам як Клодель, Моріак. Але вони мусіли зводити бої проти диктатури прогресизму. Панораму цих боїв і побоєвищ іще не виведено. Сам Гароді тільки в 60-их роках проявляє дещо критицизму, але його перемога над догматизмом або, краще, марксистська агонія триватиме до 1970 року, коли його виключають з партії за "ухили". В 1970 році! Сьогодні він вважає себе за гуманіста, який опирається на ранню марксівську критику індустріального суспільства та на християнські моральні засади. Ця синтеза в нього ще не вивершена, але й ледве чи зможе колись вона позбутися залишків його "дитячих хвороб". Однак на канві його еволюції можна б прослідити етапи прозріння багатьох марксистів та інших задурманених опіумом інтелектуалістів. Цей шлях веде в самого Гароді через полеміку з Сартром-екзистенціалістом та повернення до деяких екзистенціальних правд про людину-особу, опісля до його усвідомлення деяких здобутків структуральної антропології із ствердженням основного творчого принципу людини — і то тільки після розмежування між антропологією та марксівським антропологічним детермінізмом, — аж до критичного обміну думками з християнським персоналізмом наслідників Муньє.

Тим часом еволюція йшла в самому марксистському таборі. В 60-их роках "партія" не могла перешкодити внутрішнім дискусіям про марксівський гуманізм. Проти тенденції Гароді, з опертям на деякі закордонні течії, зокрема Маркузе, повстає скрайня течія Альтуссера, який обороняє тезу "антигуманізму" Маркса: за Альтуссером, Маркс уповні виріс із молодечих, романтичних мрій

про "людяну" людину й став на шлях суспільного й історичного детермінізму, якого виразником є передова, диктаторіяльна й революційна роль пролетаріату і його організованої форми — комуністичної партії. Такі позиції Альтуссер обстоює й сьогодні, докоряючи партії за її історичні компроміси. Бунт французької молоді в 1968 році був у великій мірі криком розпачу розчарованої генерації, яка почувалась обдуреною своїми "проороками" наукової філософії та пролетарської гуманності. Радянський Союз утратив для неї авреолоку батьківщини соціалізму й вона ще поклала деякі надії на "геваризм" у Південній Америці та на маоїзм у Китаї... Але й ці надії заломалися: Режі Дебре й провал Альєнде в Чіле розвіяли надії на марксистську спроможність розв'язати проблеми модерного суспільства. А Китай остаточно похоронив надії, зараз після смерти Мао, на непомильну мудрість марксистських "геніїв", батьків народів...

У величезній бібліографії "прозрілих", і то широ прозрілих, але на завжди затаврованих молодечим засліпленням людей, варто відмітити сповідь пані Домінік Десанті під назвою *Сталіністи* (1975) та П'єра Декса *Я вірив у світанок* (того ж року). Їхній життєвий досвід можна б окреслити — який гіркий привілей для тих, що це давно зазнали — розчаруванням Павлика Морозова... Вони визнають, що були сліпими інструментами фанатизму партії: не було ні здорового глузду, ні рідні, ні приятелів, перед якими вони завагалися б. Сьогодні дехто з французьких інтелектуалістів з гіркістю вичитує в їхніх спогадах, хто, за що і якими засобами на них нападати, їх тероризувати й примушувати до мовчанки або до потурання. І для одних і для других це прикро ... і не так уже радо вони про це говорять, але рішення ніколи вже до такого не повертатися. Але вони не самі... є ще і непереможні льяялісти, яким удається діалектично поєднувати "ідеали" життя з суспільним престижем: Арагон ніколи не розкався й спогади його співробітника Декса не спонукали його до в'яснень. І є ще в партії на перших місцях Канапа, Леруа й інші нерозкаяні ждановісти, які на все мають відповіді.

В інтелектуальному світі з'явилася нова генерація, точніше в післямарксистському інтелектуальному світі. Це їх називають "новими філософами" в сучасній Франції. Вони з генерації 1968 року. Ці люди мають сьогодні по 35-40 років. До 1968 року вони поголовно вірили в правду їхніх "метрів" — мудрих учителів: Маркса, Леніна, Гароді, Альтуссера й дрібніших партійних політруків. Але відродився в них критичний підхід до дійсності та до ходу думок цих метрів. Заголовки їхніх книг говорять за себе: *Варвари з людськими обличчями* Бернара Г. Леві, *Метри-вчителі думки* Андре Глюксмана, *Маркс умер* Жана М. Бенуа, *Апологія Платона* Крістіана Жамбе. Це суто філософські твори. Їм ідеться

про відкинення догматизму, який викреслив чи не всю історію філософії поза марксівською діалектичною схемою, або ж гегелівською, "поставленою на ноги" Марксом. Усі ці твори появились між 1973 і 1976 роками. До широкої публіки вони тільки тепер доходять. Це не настільки поворот до Декарта, який надуто скоро все довірив математичному розумові і якого першу засаду — сумнів — так легко забула чи приглушила ціла повоєнна генерація "філософів" ("який стид, яке пониження для всіх цих "метрів"!), а радше до сократівського всестороннього шукання з критичною увагою до того всього, що людська думка тисячоліттями набула, створила і в бігу якої ніхто не може твердити, що все від нього починається та що він добачив чи передбачив завершення історичного ходу думки й людства. Виявилось, що "метри" думки були інтелектуальними тоталітаристами, після яких обов'язково приходили ортодоксальні або менше ортодоксальні, але справжні суспільні й політичні тоталітаристи, диктатори, варвари. Здається, що після цього звороту мало кого можна буде переконати, клянучися Марксом, Леніним, Гегелем або Ніцше...

Поза цією інтелектуальною проблематикою марксизму своїм шляхом еволюціонує марксистський політичний сектор. Тут обмежимося знову ж французькими перспективами, хоч вони пов'язані з світовою драмою політичного марксизму. Під ударами історії французька компартія теж примушена до маневрів. Деякі кажуть: до суттєвих змін. Ці останні наводять "багатозначущі" факти, наприклад, що генсек Марше не поїхав на останній конгрес партії до Москви, підтримує єврокомунізм, говорить — як викинений з партії Гароді — про французький модель соціалізму, перевів усунення з партійної програми догми про диктатуру пролетаріату, відмовився від доктрини Брежнева, яка виявилася в інтервенції в Чехо-Словаччині. Сьогодні французька компартія в єдності з соціалістичною партією пропонує "демократичну" альтернативу до 20-літнього панування де-Голівського бльоку. Треба ствердити, що кон'юнктура для цього сприятлива, бо в демократичному світі та в кризових ситуаціях справжня демократична альтернатива є дійсно спробою змінити хід подій. Але чи в Франції спільний фронт соціалістів і комуністів дає перспективи такої альтернативи? Соціалісти могли б в інших умовах виграти чергові парламентарні вибори в 1978 році. В комунальних виборах весною 1977 року ця коаліція виграла. Суспільство критично приглядається, як ця перемога далі буде виглядати. Але чи один рік вистачає на такий дослід? Черговий раз зміна поглядів приходить з самих комуністичних рядів, а не ззовні. Комуністична партія побачила, що всупереч вигравешві вона програла провідну роль "пролетарської передової сили". А в парламентарних виборах це може тільки потвердитися.

Схематично можна б сказати, що соціялісти могли б дістати 32 до 35%, а комуністи зійшли б до 18, може до 15%.

І тут вилізає шило з мішка. Новий "демократизм" французької компартії не дозрів до того, щоб прийняти демократичний вирок. Тоталітарний рефлекс диктує компартії поведінку, яка скорше провчить виборців, ніж еволюція доктрини або досвід з комуністичними муніципалітетами. Компартія завершила на максималізм, сподіваючися здобути перевагу в лівих колах над соціялістами, а опісля в новому парламента. Але тут пригадалася суспільній опінії нещодавня історія з Португалією. Терор у пресі: афера *Республіки* й католицького радіо, насильна колективізація землі й хаос в продукції, спроби військової диктатури й політрукцького "виховання мас"... Трудно подумати, що комуністи про це забули. Але, видно, тоталітарний рефлекс у них сильніший. Здається, вони ставлять все на одну карту, абож (це теж тоталітарна альтернатива) відмовляться виграти вибори не йдучи з соціялістами та зберігаючи за собою дальшу революційну роль в опозиції з належним "діалектичним" виясненням ходу історії. Найближчі місяці покажуть, які є фактичні внутрішні сили в партії. Але вже сьогодні можна ствердити, як це бисто зробив Плюш після короткого досвіду з життя в Франції: французька компартія не більше відсталінізувалася, ніж Хрушов після XX конгресу й Брежнев сьогодні. Вона клянеться майбутньою демократією, але всередині залишається монолітною тоталітарною силою, яка не охоча поступитися своїм "передовим" покликанням перед іншими політичними силами, будь вони й соціялісти. Сподіваймося, що неухильний хід історії від смерти Сталіна провчить їх, а французькі виборці не захотять експерименту "французького моделю" соціялізму, пригадуючи з дитинства казку про червону шапочку...

У такій ситуації — інтелектуальній і політичній — оправдано можна ставити собі питання: як же бути далі марксистам? Точніше, французьким марксистам або італійським, бо в інших країнах Заходу це питання бодай практично вже перерішене. Не треба забувати, що в Франції ідеології мали й мають довге й престижне життя та не вагаються навіть перед жорстоким доктринерством ... хоч би відкликатися до французької революції, а опісля до Паризької комуні, чи вікового централістичного якобінізму... Проблема з марксизмом є складніша в Франції і в деяких упосліджених країнах світу. На основі повоєнного досвіду, тут схематично представленого, можна б поробити деякі ствердження. Передусім треба ствердити, що коли безповоротно зникнув марксистський месіанізм та політичний тоталітаризм — хіба що введуть і втримають його на багнетях, — то проблематика марксизму не зникла. Маркс як філософ та Маркс як політичний

ідеолог перейшов в історію, як "один з авторів", і на відповідному йому місці, з чим дотепер не хочуть погодитися ті, які вважають його безсумнівним пророком. Але поки не буде сконцептована якась належно обоснована розв'язка проблеми пролетаріату в поодиноких країнах типу Франції чи Італії та теж у народів-пролетарів у світовому масштабі, — спокуса марксистської ортодоксії вповні не зникне. Причинки Маркса до критики капіталізму та вимоги справедливості ввійдуть в історичний каталог домагань людини, і не хтонебудь зможе відсіяти декілька зерен від полови. Процес іще не завершений. І в радянському, і в позарадянському світі він продовжується. З демократичних позицій треба сподіватись і побажати, щоб він пішов ненасильними шляхами, скажім шляхом Гароді або англійських лейбористів чи інших соціалістів менш чи більш пов'язаних з ученням Маркса, але які раз назавжди стали, докорінно, на демократичний шлях. Французькі й італійські комуністи ще до цього ступеня не дозріли. Радянський марксизм уже, образно сказавши, зазнав свого Сталінграду, але ще не вистріляв своїх пенмундівських ракет і не втратив надії на "новий тисячолітній лад в Європі".

У кожному разі можна теж ствердити, що наскільки французький прогресизм був твердиною сталінізму в Західній Європі, настільки "нова французька філософія" є надгробним дзвоном над марксистським догматизмом, а неминучий, хай і не прямий, занепад (хоч не без можливих стратегічних поворотів) французької компартії доведе до зникнення політичного тоталітаризму марксистів. А з історичним марксизмом можна буде дискутувати й дати собі раду в суспільстві, без кожногочасного відчуття Дамоклевого меча ...

Каразин і початки українського національного відродження

Іван Лисяк-Рудницький

Героєм рецензованої книжки Юрія Лавріненка¹ є Василь Назарович Каразин (1773-1842), цікава і впливова, а при цьому дещо призабута постать нашої історії. Предки Каразина по батькові були балканськими виходцями (греками або південними слов'янами), які в XVIII столітті переселилися на Україну. По материнській лінії він був пов'язаний з провідними старшинсько-шляхетськими рогами Слобожанщини. Василь Каразин був заможним землевласником і всесторонньо обдарованою, освіченою, гуманною й підприємливою людиною, що пробувала своїх сил у різних ділянках. У своєму маєтку він заводив новаторські методи сільського господарства, дбаючи водночас про те, щоб поліпшити правне й економічне становище селян-кріпаків. З нього був дослідник і винахідник у царині природознавства й техніки, що стояв на висоті тодішньої науки. Він залишив по собі багату публіцистичну й епістолярну спадщину, — звичайно, російською мовою. Але найбільше вікопомним ділом життя та історичною заслугою Каразина було заснування Харківського університету. Використовуючи особисту близькість до імператора Олександра I (1801-25) у перші роки його володарювання, Каразин добився дозволу на відкриття університету в столиці Слобожанщини. Кошти на це зібрало, знову ж таки за його ініціативою, місцеве дворянство й купецтво.

Харківський університет, урочисто відкритий у 1805 році, був першим новітнім вищим навчальним і науковим закладом на землях підросійської України. Наявність університету зробила з Харкова, — на той час малого провінційного міста, — важливий культурний центр, з якого власне й почалося українське національне відродження. Книжка Лавріненка має дві теми, що переплітаються: розділи біографічного характеру, присвячені Каразинові, чергуються з розділами про харківські журнали й літера-

---

1. Юрій Лавріненко, *Василь Каразин — архітект відродження. Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження, 1773-1973*. (Мюнхен: "Сучасність", 1975), 191 стор.

турні альманахи, про "Харківську школу романтиків" та інші культурні й суспільні події першої третини XIX віку.

Праця написана з притаманними Юрієві Лавріненкові темпераментом і стилістичним хистом; своєю формою вона є не систематичною науковою монографією, але радше, як сказано в передмові, публіцистичним есеєм. Відчувається, що автор вклав у цей твір багато серця. Якщо не помиляємося, Лавріненко під кінець 1920-их років саме в Харкові починав свою діяльність як літературний критик і публіцист. У той час Харків був столицею Радянської України та, вдруге у своїй історії, центром українського культурного життя. Можна здогадуватися, що даною працею автор хотів сплатити борг вдячності містові своєї молодости. Недаремно в "Епілозі" він порівнює Каразіна з іншим славним харків'янином, Миколою Хвильовим, провідною постаттю "розстріляного відродження" 1920-их років.

Заслуга Лавріненка в тому, що він пригадав нашій громадськості Каразіна та звернув увагу на важливу проблему початків українського національного відродження. Тому можна книжку порекомендувати любителям української історії та зокрема всім, що цікавляться питаннями історії культури й суспільно-політичної думки. Проте праця має низку суперечливих тверджень, сумнівних інтерпретацій та фактичних і методологічних прогріхів, що їх постараємося нижче докладно розглянути.

Якщо вірити Лавріненкові, Василь Каразін був мало не головним надхненником і рушієм ліберальних реформ у Російській імперії за перших років панування Олександра I (стор. 22-23). Це твердження зовсім не обґрунтоване. Щоправда, упродовж відносно недовгого часу, приблизно трьох років, Каразін мав доступ до царя, але він ніколи не належав до т. зв. "Комітету суспільного порятунку", себто гурта найближчих дорадників і співробітників Олександра I. Не годиться ставити Каразіна, як це робить Лавріненко, на одну дошку з Михайлом Сперанським. Останній став міністром і впродовж кількох років керував фактично внутрішньою політикою й законодавством імперії, — роля, на яку Каразін аж ніяк не міг претендувати.

Лавріненко намагається показати свого героя досконалим політиком, який ніколи не робив помилок. У нас склався інший погляд про Каразіна. Бачимо в ньому ініціативного й енергійного діяча, що жертвенно трудився для загального добра, але який мав нахил до тактичних промахів. Уже перший біограф Каразіна, що писав у середині XIX століття, каже про нього так: "Після своїх перших успіхів [при царському дворі] він скоро зробився такий

задиркуватий, такий відірваний від ґрунту, на якому стояв, що вистачило маленької інтриги його ворогів, щоб його зім'яти й показати государеві, який йому довір'яв, у найгіршому вигляді".² Каразин попав у неласку не тому, що цар Олександр змінив курс своєї політики на реакційний (як сугерує Лавріненко), але такі через власний нетакт та перевищення компетенцій. Це, очевидно, не принижує Каразина морально, але розумний політик таких фальшивих кроків не робить. Здається, що близький до правди сучасний англійський історик, Гю Сітон-Вотсон, який про заходи Каразина у зв'язку із заснуванням Харківського університету сказав наступне: "Ця трагікомічна історія надмірного ентузіазму, невизначних обіцянок, нереальних помислів і бюрократичної обструкції завершилася скромним успіхом".³

Лавріненко не тільки прибільшує історичне значення свого героя в загальноімперському масштабі та ідеалізує його характер, але й неправильно представляє його світогляд. Він змальовує його як національно свідомого українського патріота, приблизно в теперішньому значенні цього поняття. Але перед нами текст статті Каразина 1818 року п. з. "Про справжню й фальшиву любов до батьківщини".⁴ У ній Каразин виразно говорить про Росію, як про свою батьківщину, а згадуючи Петра I, величає його "нашим Петром". З другого боку, можна б навести й місця з писань Каразина, де він висловлює свою любов до України. Але якщо це читати в контексті, виявляється, що його "Україна" — це Слобожанщина (в тогочасній офіційній термінології, Слобідсько-Українська губернія) й тільки Слобожанщина. Іншими словами, з Каразина був державний патріот Росії й льокальний, або регіональний патріот Слобідської України. Нема ніяких даних, які вказували б на те, що у своїй самосвідомості він відчував якийсь конфлікт між цими двома патріотизмами. Треба мати на увазі, що життя Каразина припадало на переходову добу між занепадом козацької України та зародженням новітньої української нації. Тому дошукуватися в ньому модерної української національної свідомости, яка тоді взагалі ще не існувала, — це анахронізм.

---

2. Г. П. Данилевский, *Сочинения* (С.-Петербург, 1901), т. XXI, стор. 106. Див. також стор. 114, де дано приклад разуючої недискретности Каразина.

3. "This tragi-comic story of over-enthusiasm, vague promises, unrealistic schemes, and bureaucratic obstruction ended in a modest success." Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (Oxford, 1967), p. 101.

4. В. Каразин, "О истинной и ложной любви к отечеству", *Украинский Вестник*, ч. 12, 1818; уривки статті передруковано у книзі: П. М. Федченко (ред.), *Матеріали з історії української журналістики*, вип. I (Київ, 1959), стор. 184-187. Лавріненко посилається на цю статтю, але дискретно промовчує її дійсну тенденцію.

Згідно з тодішньою російською освітньою системою, університети здійснювали нагляд над усім шкільництвом у межах своїх "учбових округ". Говорячи про Харківську учбову округу, Лавріненко підкреслює, що вона "охопила чи не більшу частину всіх етнографічних територій підросійської частини України" (стор. 96). Він продовжує: "Характерне те, що до Харківської (за територією її можна б умовно назвати Українською) учбової округи увійшли також ті прикордонні російські губернії (Орловська, Воронізька, окремо — земля Війська Донського), де українське населення становило значну й масивну меншину". Але як тоді пояснити, що з Харківської учбової округи виключено ціле Правобережжя (яке належало до Віленської округи), а зате приєднано до неї Орловську губернію, де українського населення ніколи не було? Дозволяємо собі сумніватися, чи петербурзькі бюрократи, які накреслювали границі учбових округ, турбувалися про те, щоб Харківській окрузі надати однорідно український етнічний характер. Ця справа не мала істотного значення і для самого Каразіна, бо, як бачитимемо далі, він спричинився до того, що Правобережжя опинилося в межах Віленської учбової округи. Міркування етнічного порядку взагалі не були притаманні державним мужам і політикам початку XIX століття. У своїх територіяльних анексіях і творенні сателітних держав Наполеон не керувався етнічними критеріями. Не керувалися ними й миротворці Віденського конгресу 1814-15 років.

Юрій Лавріненко модернізує Каразіна, приписуючи йому етнічну українську національну свідомість. Одночасно він намагається пов'язати його з т. зв. "українською ірредентою" кінця XVIII — початку XIX століття. Тут викликає застереження сам термін "ірредента", що під ним розуміють звичайно тільки ті національно-визвольні рухи, які, поперше, прямували до повної самостійності своїх країн та, подруге, ішли до цієї мети шляхом збройної боротьби, національної революції. А тим часом українські патріоти тієї доби не думали про радикальний розрив з Російською імперією, ані не зчиняли повстань. Тому вважаємо доцільнішим говорити не про "українську ірреденту", але, менше бундючно, про "український автономізм" кінця XVIII — початку XIX століття. Проте суть справи не в термінології, але в тому, чи можна Каразіна вважати причетним до тих кіл, що з них вийшов відомий історико-політичний трактат *Історія русів*, написаний десь на переломі XVIII-XIX століття. Лавріненко категорично твердить, що середовище автономістів (яких він неправильно називає "ірредентистами") становило клімат молодости Каразіна, політичний світогляд якого буцімто зформувався під цим впливом (стор. 78-93). Але це твердження не підкріплене ніякими емпіричними доказами та внутрішньо мало правдоподібне.

Наші патріоти кінця XVIII — початку XIX століття мислили не етнічними, а історично-правними категоріями. Вони прагнули, щоб "Малоросії" були повернені її права й вольності, гарантовані Переяславською умовою; їх ідеалом була віднова автономії Гетьманщини приблизно в таких формах, як вона існувала до централістичних реформ Катерини II. Алеж бо чинність Переяславської умови не поширювалася на Слобожанщину, яка ніколи не входила до складу держави Війська Запорозького, що виникла у висліді визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Не зважаючи на те, що обидві територіяльні одиниці, Гетьманщина-"Малоросія" та Слобожанщина-"Україна", були заселені одним народом та що в них існували подібні суспільні відносини, вони посідали різний державно-правний статус. Тоді як Гетьманщина зберігала до другої половини XVIII ст. прикмети автономної держави, хоч і під зверхністю династії Романових, Слобожанщина від початку належала до Московського царства. Цю відмінність між обома територіями гостро відчували сучасники. Наприклад, Сковорода називав "Малоросію" своєю матір'ю, а "Україну" тіткою. Відома віршована сатира кінця XVIII ст. *Відповідь малоросійських козаків українським слобожанам* добре віддзеркалює зверхнє ставлення патріотів Гетьманщини до їх слобідських сусідів. Державницькі традиції, які в формі автономістичних прагнень жевріли серед дворянства Чернігівської й Полтавської губернь (територія кол. Гетьманщини), були чужі дворянам Слобідсько-Української губернії. Зате останні пишалися своєю лояльністю до династії й імперії, у протиставленні до сумнівної лояльності "малоросіян". Недаремно харківський письменник і добрий знайомий Каразина, Григорій Квітка-Основ'яненко, підкреслював "повсякчасну вірність до престолу" слобідських козаків, які "ні трохи не турбувалися долею своєї колишньої вітчизни, Малоросії, і не приймали ніякої участі в усіх переворотях, що тоді [в XVII ст.] у ній відбувалися".⁵

Говорячи про "перевороти", Основ'яненко натякав на спроби гетьманів Лівобережної України звільнитися з-під московського панування. Із сказаного робимо висновок, що Василь Каразин, як державний патріот імперії та регіональний патріот свого рідного краю, Слобожанщини, не міг мати нічого спільного з тодішнім українським автономізмом, який територіяльно не виходив за границі колишньої Гетьманщини.

Проф. Омелян Пріцак в одній недавній доповіді висунув

---

5. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, "О Слободских полках" (1840), *Твори в шести томах* (Київ, 1957), VI, стор. 136.

сміливу гіпотезу, що Харків саме тому міг стати осередком українського культурного відродження, бо Слобожанщина була вільна від баясту автономістичної традиції, що тяжіла над "Малоросією".⁶ Діло в тому, що козацький становий устрій уже віджив свій вік. Гетьманства не можна було в XIX ст. реставрувати, а політичні мрії й бажання (про активну боротьбу тут не доводиться говорити!), що спиралися на історичний легітимізм на базі Переяславської умови та на оборону станових "прав і вольностей", були безперспективними. Кажучи словами дослідника тієї доби, Бориса Ольхівського:

Стара українська суто державницька національна свідомість ставала в умовинах першої половини XIX ст. практично неплідною, ставила Україну перед примарою національної смерті. Висунення на перший план "мужицького" етнографізму замість панського політичного історизму, демократичного народництва замість аристократичного державництва під знаком "прав і привілеїв", було під той час єдиним порятунком для національної ідеї, єдиним можливим виходом з ідеологічного сліпого кута. Відкривало широкі шляхи для культурної творчості, шлях від вивчення життя мас до їх усвідомлення ("просвітянство"), для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї.⁷

Розвиваючи далі думки Ольхівського і Прицака, спробуємо визначити місце харківського осередку й персонально Каразіна у становленні новітньої української нації. Харків дійсно заслуговує на назву "першої столиці відродження", придуману Лавріненком: гурток учених і літераторів, що скупчувалися біля Харківського університету, започаткував дослідження над українським фолкльором і впровадив народну мову до літературного користування. Під впливом подувів європейського романтизму, вони "відкрили" українську етнічну тотожність, що послужило за фундамент для формування новочасної української національної свідомості. Проте слід зазначити, що "харківські романтики" були вільні від будь-яких політичних тенденцій, вони були чистими культурниками. Політизація українського відродженського руху наступила щойно на другому етапі, після перенесення його центру до Києва в 1840-их роках. В ідеології Кирило-Методіївського Братства 1846-47 років бачимо синтезу трьох попередніх течій: романтичного етнографізму й

---

6. Omeljan Pritsak, "Prolegomena to Ukrainian Intellectual History: The First Period, 1805-1860s," *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies Held at Harvard University* (Cambridge, Mass., 1975-1976), No. VI, pp. 46-52;

7. Борис Ольхівський, *Вільний нарід* (Варшава, 1937), стор. 72-73.

культурництва харків'ян; традицій козацького державництва й політичного автономізму лівобережного дворянства; врешті, модерних, західноєвропейських ідей лібералізму й демократизму, що їх першими носіями на українських землях були декабристи. Кирило-методіївська програма стала плятформою українського руху впродовж наступних десятиліть. Пряма лінія розвитку веде від Кирило-Методіївського Братства до Центральної Ради 1917 року.

Можна погодитися, що роля Каразина, як основоположника Харківського університету, була ключева у початковій, зародковій стадії становлення новітньої української нації. Проте почесний титул, яким наділяє його Лавріненко, — "архітект відродження", — не зовсім слушний. Поняття "архітекта" асоціюється з уявленнями про цілеспрямоване плянування. Концепція, згідно з якою Каразин був національно свідомим українським патріотом, пронизує Лавріненкову працю, але вона історично необґрунтована. Ми скорше схильні зарахувати Каразина до породи предтеч і піонерів, які не усвідомлюють далекосяжних наслідків своєї діяльності, чи до Колюмбів, які не знають, до якого нового материка вони відкрили шлях. Не слід ототожнювати його ідейних позицій ані з традиційним лівобережним державництвом-автономізмом у стилі анонімного автора *Історії русів*, ані з "харківськими романтиками", які вже були людьми чергового покоління. Лавріненко помилково твердить, що "Василь Каразин був сам романтиком" (стор. 28). Насправді ж він був духовим сином раціоналістичного просвітництва XVIII ст., яке прийшло спізнено до Східної Європи. Відомо, що Каразин поставився неприхильно до початків української літератури на народній мові, що було б незрозумілим у романтика, але що було зовсім закономірне для інтелектуального епігона XVIII століття. (До цієї справи ще повернемося). Як політик і суспільний діяч, він був типовим реформатором у стилі "просвіченого абсолютизму". Про це свідчать його турботи про розвиток освіти і шкільництва та про поліпшення долі селянства (при збереженні станового устрою), його філантропійні заходи, агрономічні й технічні нововведення і проекти, його полягання на "добродчинного монарха", врешті, його політичний світогляд, в якому сполучалися імперський патріотизм з обласним. Така інтерпретація не принижує Каразина, що був шляхетною, світлою, заслуженою людиною та що безперечно належить до українського історичного процесу, але вона очищує його портрет від анахроністичних нашарувань.

Зустрічаємо в Лавріненка й деякі істотні непорозуміння в

трактуванні російської історії першої половини XIX ст. Так, наприклад, читаємо в книжці наступну цитату з інструкції, даної 1825 року міністром освіти, А. С. Шішковим, раді Харківського університету: "Греко-католики, римо-католики і лютерани повинні бути виховані, перші — в доброму й непохитному православії, а другі й треті — у всій точності позитивного виконання своєї віри". До цього Лавріненко додає такий власний коментар: "Цікавий тут наказ греко-католикам, що ними були тоді в межах імперії майже виключно українці, перевиховатися на російське православ'я" (стор. 134, прим.). Алеж бо в Росії католиків східнього обряду ніколи не називали "греко-католиками", а завжди тільки "уніятами". Термін "греко-католики" був офіційно запроваджений для уніятів Австрійської імперії, — галицьких і закарпатських "русинів"-українців і семигородських "волохів"-румунів, — декретом цесареві Марії Терези в 1774 році. Зате в Росії термін "греко-католики" іноді вживали як церемоніальний і помпезний синонім, замість "православні". Нема сумніву, що в цитованому уривку застосовано це означення саме в цьому сенсі. Міністер Шішков був відомий реакціонер і обскурант, але Лавріненко безпідставно пришиває йому намір переводити українських греко-католиків на російське православ'я. (Побіжно згадаймо, що аж до скасування Унії в 1839 році більшість серед уніятів Російської імперії становили не українці, а білоруси). Шішков просто закликав університетське начальство дбати про те, щоб студенти різних християнських віровизнань, — православні, католики і протестанти, — залишалися добрими духовними овечками своїх церков. В інструкції виражене святенництво, в яке попав Олександр I за останніх років свого життя, але не русифікаторська тенденція, яку в ній доглянув Лавріненко.

Лавріненкова прикра помилка не випадкова. Вона витікає з певної апріорної настанови: бажання всякою ціною змалювати російську державність у можливо найтемніших кольорах. Але така тенденційність шкодить історичному пізнанню, зводячи його на манівці. Ось ще один приклад.

Лавріненко раз-у-раз сплутує й ототожнює "аракчєєвщину" з "політикою офіційної народности". У дійсності ці явища хронологічно відокремлені й віддзеркалювали різні етапи в політиці російського самодержавства. Память графа А. Аракчєєва, фаворита Олександра I, зв'язана передусім із сумнозвісними "військовими поселеннями", що про них чимало говорить у своїй праці Лавріненко. Але із смертю Олександра I Аракчєєв пішов у відставку. "Політика офіційної народности" почалася щойно сім років пізніше, коли в 1832 році міністер освіти, С. С. Уваров у рапорті до царя Миколи I зформулював принципи "православ'я, самодержав'я й народности", як три ідейні стовпи,

на яких тримається Росія. Проголошення програми "офіційної народности" було, безперечно, відповіддю царського уряду на польське повстання 1830-31 років та являло собою намагання знешкідливити національні ідеї, які на той час починали помітно проникати до імперії. Хтось міг би сказати, що й "аракчєєвщина" й програма "офіційної народности" — це тільки епізоди чи аспекти в політиці російського самодержавства. Не заперечуємо цього. Але запитаеться: чи вже за Олександра I царський уряд провадив політику русифікації щодо підвладних йому народів? Цього погляду дотримується Лавріненко, і саме тому він замазує грань між "аракчєєвщиною" й "офіційною народністю", пересуваючи назад хронологічні межі останньої. Але історичні факти доводять щось інше.

З шістьох університетів, чинних на території імперії за Олександра I, у двох навчання провадилося неросійськими мовами: в Дорпатському німецькою, а в Віленському польською. Двом країнам, приєднаним до імперії за свого панування, Польському королівству й великому князівству Фінляндському, цар Олександр надав широку автономію державного характеру. У Варшаві постав польський університет (якого там не було за старої Речі Посполитої), а в Або (Турку) продовжував існувати університет із шведською мовою (згодом перенесений до Гельсінгфорсу). Якщо додати університети Польщі й Фінляндії до тих, що працювали на території властивої Російської імперії, дійдемо до загального числа вісьмох, що з них рівно половина не були російськомовними. Чи це свідчить про русифікаційну політику?

Правління Олександра I мало скорше імперський, у багатьох відношеннях навіть космополітичний, ніж національно-російський характер. І це не змінилося навіть тоді, коли після закінчення наполеонських війн і Віденського конгресу (1815) політика імператора переорієнтувалася ступнево з відносно ліберального на консервативний чи реакційний, курс. Т. зв. "Священний союз", автором якого був Олександр, становив своєрідний інтернаціонал монархів, ціллю якого було підпорядкувати партикулярні інтереси європейських держав, не виключаючи самої Росії, певним універсальним принципам. Не зважаючи на всю гидотність "аракчєєвщини", вона не була носієм русифікації. Не згадуючи про автономну Фінляндію й Польщу, у прибалтицьких губернях у місцевій адміністрації, судах і школах панівною залишалася німецька мова, а в губернях т. зв. "Західної Росії" (себто Литви, Білорусії і Правобережної України) — польська. Важливий польський освітній і культурний центр на Волині, Крем'янецький ліцей, — заснований у 1805 році, себто одночасно з

Харківським університетом, — продовжував існувати до 1831 року, коли його закрито у зв'язку з польським повстанням.

Щоправда, з відносного лібералізму режиму Олександра I щодо неросійських народів користали безпосередньо тільки т. зв. "історичні нації", себто такі, що були репрезентовані традиційними вищими суспільними верствами, земельною шляхтою і міським патриціатом. На даному етапі історичного розвитку це було зовсім природне. Наприклад, в автономній Фінляндії офіційною мовою була шведська, а фінська, що нею говорила величезна більшість населення, вважалася селянським діалектом. Нікому навіть на думку не приходило, щоб у Дорпатському університеті навчання могло провадитися по-естонському, у Віленському — по-литовському чи білоруському, а в Харківському — по-українському. А втім наявність вищих науково-навчальних закладів сприяла посередньо також розвитку місцевих, народних мов і культур. Тому було зовсім закономірним, що створення російського університету зробило з Харкова огнище українського відродження. Подібно початки литовського й білоруського відродження пов'язані з польським Віленським університетом.

Сподіваюся, що читачі не зрозуміють фальшиво цих висновків. Аж ніяк не збираюся виступати в ролі апологета колишньої Російської імперії. Покійний проф. Дмитро Чижевський раз сказав у приватній розмові авторові цих рядків: "Історія Росії це суцільне божевілля, з короткими *lucida intervalla*". Підписуюся під цими золотими словами. Проте не можна не застерегтися проти методи, якої в писанні історії дотримується Юрій Лавріненко. Ця метода полягає на замазуванні нюансів та на оперуванні біло-чорними контрастами: з одного боку, іконописний український національний герой, Василь Назарович Каразин, що на його портреті, підмальованому згідно з ідеологічними смаками нашої доби, не можна знайти найменшої тіні; з другого боку, російська тьма кромішня, в якій усі коти чорні.

За джерельну базу Лавріненкової студії править виключно "вітчизняна" (кажучи радянським жаргоном) література, переважно дореволюційного часу. Автор дійсно завдав собі чимало труду, щоб із старих книг і періодиків призбирати дані про Каразина й харківське культурне життя початку XIX ст., і ця пророблена ним праця заслуговує на визнання. При цьому, однак, він цілком викинув західню наукову літературу.⁸

---

8. Єдиний виняток — студія відомого англійського медієвіста Стівена Рансімена про візантійську цивілізацію, що на неї в одному місці

Чи учені Заходу взагалі досліджували проблеми, що цікавлять Лавріненка? Таких праць не багато, але вони існують. Так, у провідному американському слов'язознавчому журналі, *Slavic Review*, перед декількома роками появилася солідна стаття Джеймса Флінна, п. з. "В. Н. Каразин, дворянство і Харківський університет".⁹ У цій статті знаходимо одну цінну інформацію, що проливає світло на національно-політичну позицію Каразина. Даємо слово Фліннові:

Комісія для планування шкільництва [при Міністерстві народної освіти], що її очолював Каразин, ухвалила, що [в імперії] повинно бути шість університетів. Більшість професійних діячів освіти вважала, що на Україні кращим місцем для університету був би Київ, але князь Адам Чарторийський підтримав Каразина й удвіюку вони здолали переперти згоду комісії на університет у Харкові. Чарторийський був особливо зацікавлений у створенні університету в Вільні й думав, що коли б такий був у Києві, це могло б перешкодити його плянам.¹⁰

Тут напрошуються деякі коментарі. З уваги на своє центральне географічне положення, славне історичне минуле та ще свіжі традиції Києво-Могилянської академії, Київ безумовно краще надавався на осідок університету, ніж периферійний Харків. Цього не могли не бачити навіть російські бюрократи, що входили до складу міністерської комісії. Не треба доводити, що український національний інтерес вимагав би дати перевагу Києву. Постанова університету в Києві вже в перших роках XIX ст. було б напевне поважно приспішило українське відродження. Зокрема, воно об'єднало б Право- і Лівобережну Україну та підкопало б польські впливи на Правобережжі. Тому князь Чарторийський мав рацію, коли, як польський патріот, намагався не допустити до заснування університету в Києві; йому залежало на тому, щоб три правобережні губернії, — Волинську, Подільську й Київську, — включити до Віленської учбової округи й таким чином закріпити польську культурну гегемонію на цій території. І цього йому пощастило досягти, — з активною допомогою українця Каразина. Але як розуміти мотиви поведінки останнього? Ясно, що він керувався не загальноукраїнськими інтересами, а виключо інтере-

---

посилається Лавріненко (стор. 133-134, прим.). Твір Рансімена має дуже віддалене відношення до питань, яким присвячена книжка.

9. James T. Flynn, "V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University," *Slavic Review* (June 1969), vol. 28, no. 2, pp. 209-220.

10. Flynn, p. 212.

сами своєї рідної Слобожанщини. Якби Лавріненко був знайомий зі статтею Флінна, він, мабуть, мусів би зревізувати свою тезу стосовно української національної свідомости Каразина.

Інший американський історик, Франк Фаднер, присвятив увагу Каразинові у своїй розвідці про розвиток російського панславизму.¹¹ Під враженням протитурецького повстання в Сербії, що почалося в 1804 році, Каразин звернувся до Олександра I з меморіалом, в якому пропонував створення слов'янської держави на Балканах під російським протекторатом та з членом династії Романових як володарем. Ця Каразінова ініціатива пояснюється, мабуть, його балканським походженням і родинною традицією. Про цю справу говорить і Лавріненко, але інтерпретує її дивовижно. На його думку, "суперечив проект Каразина апетитам Російської імперії зайняти панівне місце Туреччини на Балканах" (стор. 170). Але факти, що він їх сам наводить, свідчать радше про щось зовсім протилежне. А втім, праця Лавріненка була б виграла від зіставлення його висновків з тими, що до них прийшов американський дослідник.

Далі хочемо вказати на капітальну монографію українського ученого Юрія Луцького *Між Гоголем і Шевченком*, писану по-англійському, перша частина якої дає найґрунтовнішу до цього часу аналізу українського культурного відродження першої половини ХІХ ст.¹² Можна тільки дивуватися, як Лавріненко міг поминути цю працю, якої не має права не знати жоден студійник історії української культури й суспільно-політичної думки тієї епохи. У зв'язку з заходами над створенням Харківського університету Луцький стверджує, що "Каразин пізніше не виявляв ніякої симпатії до українського літературного руху"; він цитує уривок з його листа до російського історика Поґодіна 1842 року, в якому мовиться, що українські писання "всім надоїли" (стор. 58). Ця документальна інформація спростовує Лавріненкову інтерпретацію, згідно з якою Каразин був романтиком і національно свідомим українським патріотом.

У слід за цим згадаємо дві англomовні книжки, які, щоправда, не стосуються безпосередньо Каразина й харківського культурного центру, але мають близьке відношення до проблем, яких торкається Лавріненко. Це велика біографія Сперанського, написана Марком Раєфом, та монографія Николая Рязановського про політику "офіційної народности" за володарювання царя

---

11. Frank Fadner, *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia: Karazin to Danilevskii* (Washington, D. C., 1962). Ця книжка не була нам доступна.

12. George S. N. Luckyj, *Between Gogol' and Ševčenko: Polarity in the Literary Ukraine, 1798-1847* (München, 1971).

Миколи І.¹³ Знайомство з цими поважними працями, можливо, охоронило б нашого автора від різних непорозумінь у трактуванні російської історії того часу, наприклад, від намагання з легкої руки "українізувати" Сперанського на тій хиткій основі, що його дід буцімто походив з України (стор. 7, 21). Але в дійсності Михайло Сперанський був сином сільського священика з Владимирської губернії, себто центрального району етнічної Росії, і в його житті та громадській діяльності нема найменшого натяку на якийсь зв'язок з Україною й українством.

Чергова проблема, на якій доведеться зупинитися дещо довше, це визначення типу суспільно-політичного устрою царської Росії. Це питання надзвичайно важливе з історичного погляду; як покажеться далі, воно має теж актуальні політичні аспекти. Отож, Лавріненко твердить, що "Російська імперія... стала другим після Еспанії XVI століття класичним зразком, архетипом, деспотичної феодалної багатонаціональної держави з її абсолютним самодержавієм, догматизмом, терористичною інквізицією і централізмом" (стор. 28) Він характеризує Росію як "феодалне самодержавіє", або "самодержавний феодалізм"; російські поміщики в його розумінні "феодали". Такі означення в Лавріненка не випадкові, бо вживає він їх послідовно, вони зустрічаються сливе чи не на кожній другій сторінці книжки.

У радянській історіографії панує концепція, згідно з якою в Росії, аж до скасування кріпацтва і т. зв. буржуазних реформ 1860-их років, існував феодалний лад. Як бачимо, цю концепцію поділяє й Лавріненко. А втім, західні учені, за винятком марксистів, заперечують тезу про наявність феодалізму в Росії. Розв'язка цієї контроверсії залежить, очевидно, від дефініції поняття "феодалізм".

Марксистська філософія історії розглядає феодалізм як соціально-економічну формацію, що її основною прикметою є кріпосницькі відносини. Феодалізм становить один із щаблів у розвитку людства, через які з закономірною неминучістю, хоч і в різні часи, проходять усі народи. Ті щаблі — це первісно-общинна, рабовласницька, капіталістична й соціалістична формація. Зате немарксистські історики й соціологи відкидають таку детермі-

---

13. Marc Raeff, *Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia, 1772-1839* (The Hague, 1957); Nichols V. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855* (Berkeley and Los Angeles, 1959).

ністичну й однолінійну схему світової історії. Зокрема щодо феодалізму, вони вважають його не за універсальне, загальнолюдське явище, але за лад, притаманний у "чистому" вигляді тільки західноєвропейському середньовіччю, приблизно від IX до XIII віку н. е. У позаєвропейському світі надibuємо іноді певні феодалістичні тенденції, які проте не визріли. Виняток становить Японія, єдина країна Сходу, що спонтанно витворила в себе устрій дуже схожий на європейський феодалізм.¹⁴

Основною прикметою феодалізму, в немарксистському розумінні цього поняття, є не кріпосництво, але т. зв. ленна система. Бо різні форми підданства селян та їх експлуатації великими землевласниками часто існували в історії людства без феодалістичних політичних установлень. Визначний сучасний американський медієвіст, Джозеф Стреєр, вичисляє такі три характеристичні риси феодалістичного ладу: Поперше, роздрібнення політичної влади на багато малих територіяльних одиниць, під зверхністю місцевих сеньйорів. Подруге, затертя грані між сферами публічного і приватного права, наділення приватного землеволодіння публічними (адміністративними й судовими) повноваженнями і, навпаки, трактування публічної влади як приватної чи родової власності, що успадковується, розподіляється між спадкоємцями, продається й купується, заставляється тощо. Потретьє, своєрідна військова система, в якій військова служба становить не громадянську повинність, а індивідуальне зобов'язання, що витікає з окремих домовлень між володарями та воїнами-лицарями (у первісному значенні, тяжкоозброєними вершниками); взамін за зобов'язання щодо військової служби в узгіднених розмірах (наприклад, упродовж певної кількості днів у році) лицар отримує від сюзерена "бенефіції", "ленно", звичайно в формі земельного наділу або й інших угідь і привілеїв. Цей зв'язок між сюзеренами й лицарями, відомий під назвою "васалітету", веде до витворення складного, ієрархічного

---

14. Про ці питання існує велика література. За провідних знавців європейського середньовічного феодалізму вважають між істориками нашого століття француза М. Бльока й бельгійця Ф. Гансгофа. На увагу заслуговує американська колективна праця, *Феодалізм в історії* (*Feudalism in History*, ed. Rushton Coulborn [Princeton, New Jersey, 1956]), де в порівняльній спосіб досліджено феодалізм і явища феодалістичного типу в різних країнах світу; між статтями цієї книги особливо цінна студія Едвіна Райшауера про феодалізм в Японії. На сторінках англійського часопису *Times Literary Supplement* відбулася останнім часом дискусія про природу феодалізму. Вільям Летвін піддав ґрунтовній критиці марксистську концепцію (ч. від 25 березня 1977); репліки марксистуючих англійських істориків поміщені в наступних числах, у відділі листів до редакції.

плетива взаємозобов'язань і взаємозалежностей та супроводжується специфічним лицарсько-февдальним етосом.¹⁵

З погляду цієї немарксистської концепції, говорити про "централізовану, деспотичну феодальну державу", як це чинить Лавріненко, — це явна суперечність. Бо державна влада при феудалізмі відзначалася якраз крайньою децентралізацією й через це не могла бути деспотичною. Абсолютні, централізовані монархії з бюрократичним управлінням та постійними арміями, які виникли за пізнього середньовіччя та раннього періоду нових часів, були гробокопателями феудалізму.

У науково-популярній і пропагандивній літературі марксизму поняття "феудалізм", "феудали", правлять за синонім усього, що відстале, реакційне, гнобительське. Саме з такою лайливою інтонацією користується ними й Лавріненко. Тим часом немарксистські дослідники підходять до феудалізму без упередження, розглядаючи його як один із невід'ємних етапів у формуванні західної цивілізації. Наприклад, генеза представницьких устанавленнь, парламентарного устрою коріниться в феудалізмі. Феудальна засада, згідно з якою не тільки васали мають обов'язки супроти сюзеренів, але й сюзерени супроти васалів, була вихідним пунктом у постанні модерних конституційно-парламентарних політичних систем. Новітня європейська й північноамериканська свобода є якоюсь мірою нащадком феудалізму. Індивідуальні й корпоративні вольності, що ними за середньовіччя користувалася феудальна знать, були згодом поширені на всіх громадян країни. Це можна простежити на еволюції поняття "джентлмен", що первісно значило "шляхтич". Не є теж випадком, що з усіх країн Азії саме Японія, і з своєю тубільною феудально-лицарською традицією, зуміла найскорше й найуспішніше ступити на шлях усесторонньої модернізації, зберігаючи при цьому тяглість національного розвитку й без революційного розриву з власним минулим.

Чи можна говорити про феудалізм в історії східнього слов'янства? Щодо України — феудальні тенденції помітні за удільного періоду Київської Русі. (Аналогічно до того, як на Заході феудалізм народився з розпаду Франкської імперії Каролінгів). Ці тенденції посилилися в Галицько-Волинській та зокрема в Литовсько-Руській державі.¹⁶ Характерне для українського історичного процесу, що він проходив, хоч із запізненнями та перервами, через ті самі етапи розвитку, що країни Західної й Центральної Європи. Зате Московщина-Росія ніколи не знала феудалізму. Точніше,

---

15. Joseph R. Strayer, *Feudalism* (Princeton, New Jersey, 1965), pp. 11-14.

16. Див. Борис Крупницький, "Проблема феудалізму в Україні", в його збірнику *Основні проблеми історії України* (Мюнхен, 1955).

його парості були розчавлені опричиною Івана Грозного. Московське "служиле дворянство", що замінило колишніх півфевдальних удільних князів і бояр, не становило верстви з февдальним характером. Воно було підкроне безмежній сваволі царів, не користувалося безпекою особи і власності, не посідало корпоративних прав і вольностей, не витворило лицарського етосу, не обмежувало самодержавія. Реформи Петра I, — друга після опричини "революція згори" в російській історії, — не змінили нічого істотно у структурі держави й суспільства. Щоправда, перетворення Московського царства на Російську імперію дало останній фасад, — але не більше як фасад, — тогочасної європейської абсолютної монархії. Проте було б колосальною помилкою не бачити корінних різниць між європейським абсолютизмом XVI — XVIII ст. і російським самодержавством. Таку помилку робить Юрій Лавріненко, коли він вважає Іспанію Філіпа II і Росію Олександра I за держави одного типу. Європейські абсолютні монархії, — не зважаючи на те, що влада корони не була в них обмежена формальною конституцією, — ніколи не стали деспотіями, у принципі вони завжди залишалися правовими державами. Влада монархів фактично обмежувалася в них корпоративними привілеями станів, провінцій і муніципалітетів, відносно незалежним правосуддям, моральним авторитетом церкви, силою публічної opinio. Цього плюралізму не було в Росії, з її всесильним урядом і аморфним, політично пасивним суспільством. Згідно з клясичною дефініцією Михайла Сперанського, російське суспільство складалося тільки з двох шарів: рабів царя, дворян, і рабів дворян, селян-кріпаків.

Недавно появились в англомовній науковій літературі водночас дві великі праці узагальнюючого характеру про історію дореволюційної Росії, *Росія за старого режиму* Ричарда Пайпса та *Російська традиція* Тібора Самуелі.¹⁷ Книги постали незалежно одна від одної й написані з різних методичних позицій, але вони пропонують аналогічні, майже однакові, висновки в кардинальних питаннях стосовно структури російського історичного розвитку та традиційного типу російського політико-суспільного устрою. Пайпс і Самуелі однозгідні в тому, що в Росії ніколи не було февдалізму, не тільки за імперського, але також і за московського періоду. Обидва учені думають, що устроєвий тип російської державности був глибоко відмінний від європейських зразків, не зважаючи на те, що від Петра I Росія ступила на шлях "узахіднення". Обидва дуже подібно характеризують цей російський традиційний устроєвий тип, хоч користуються різними

---

17. Richard Pipes, *Russia under the Old Regime* (New York, 1974); Tibor Szamueli, *The Russian Tradition* (London, 1974).

термінами: Пайпс говорить про "патримоніальний режим" (себто такий, при якому монарх є "государем", іншими словами господарем-власником, усієї держави й її населення), а Самуелі про "азіятську деспотію" (себто про устрій того самого типу, що його від древніх часів репрезентували великі імперії Сходу). Врешті, обидва історики стверджують одногласно, що в течії цієї традиції перебували й російські радикальні й революційні середовища XIX і раннього XX століття. Російські революціонери черпали свою ідеологію з Заходу, але щодо своїх організаційних прийомів, метод дії та усієї своєї політичної культури вони були рідними синами "патримоніального режиму", чи пак "азіятської деспотії". Про це свідчила їх байдужість, а то й ворожість до конституціоналізму й парламентаризму, брак зрозуміння для правопорядку й індивідуальних вольностей, сектантський фанатизм і нетерпимість, культ революційного насильства, нахил до диктатури й авторитаризму, а також своєрідний національний месіанізм.

Інтерпретації російської історії, пропоновані Пайпсом і Самуелі, вже встигли викликати жваву дискусію в наукових колах. А втім для українського читача їхні висновки не повинні бути несподіваним відкриттям. Подібні думки вже давно висловлювали українські історики й політичні мислителі, зокрема Костомаров, Драгоманів, Кістяковський і Липинський.

Щойно тепер стає ясним, чому кремлівським ідеологам і пропагандистам так залежить на тому, щоб довести існування фєвдалізму в Росії, чому ця теза користується в радянській історіографії авторитетом офіційної догми. Коли прийняти, що дореформна Росія не була фєвдальною, — то це виявляє теоретичну неспроможність марксистської історіософії. Бо Росія, що ніколи не була ані рабовласницькою, ані фєвдальною ані не встигла стати послідовно капіталістично-буржуазною (хоч могла посідати окремі риси, притаманні цим формаціям), просто не вміщається в марксистську однолінійну схему історичного розвитку. Щоб якось обійти цю трудність, провідний радянський історик 1920-их років Михайло Покровський намагався обґрунтувати тезу, що в Росії вже в XVI-XVIII ст. панував т. зв. "торговельний капіталізм". Але кінець-кінцем парадоксальна й непереконлива концепція Покровського була закинена на користь менш фантастичної, хоч теж штучної й натягнутої, "фєвдальної тези", що залишається обов'язковою дотепер. Варто підкреслити, що така сама теоретична трудність вириває для марксистської історичної науки й у зв'язку з такими країнами й державами Сходу, як, наприклад, арабський халіфат, Османська імперія, Індія під пануванням могольської династії, а передусім традиційний Китай. Їх усіх проголошено "фєвдальними", хоч для

безстороннього дослідника ясно, що вони не мали нічого спільного із автентичним феодалізмом, який знаходимо в середньовічній Європі.

З цим щільно пов'язана друга проблема. Якщо прийняти, що в Росії існував феодалізм, а після нього капіталізм, тоді з цього слідує, — згідно з логікою Марксової схеми, — що Жовтнева революція була "соціалістичною". Така інтерпретація ставить Росію-СРСР в авангарді загальнолюдського прогресу. Коли ж, навпаки, вийти від заложення, що в Росії феодалізму ніколи не було, ані що справжній капіталізм не встиг у ній розвинутися, — то це неминуче міняє розуміння сутності Жовтневої революції. Тоді доводиться визнати, що більшовицький переворот взагалі не був ніякою "соціалістичною революцією", хоч його вожді користувалися соціалістичними гаслами. Установлення радянського режиму не було вислідом універсальних історичних закономірностей, але радше пояснюється специфікою російського історичного процесу. При такій інтерпретації уструпий характер СРСР розкривається як модернізований варіант традиційного російського "патримоніального режиму", чи пак "азіатської деспотії". Не тяжко збагнути, чому кремлівським ідеологам так залежить на тому, щоб не допустити до поширення цієї "підривної" концепції й чому вони так наполегливо нав'язують "февдалну тезу" власним громадянам і світовій opinio. ¹⁸

Повертаючися до Юрія Лавріненка, ставимо йому в догану не те, що він приймає офіційну радянську тезу щодо існування

---

18. Тут потрібні деякі додаткові уточнення. Георгій Плеханов, "батько російського марксизму", характеризуючи устрій Московського царства XVI-XVIII ст., прирівнював його до древніх і новітніх азіатських деспотій, зокрема до Османської імперії. (Див. його *Історія російської суспільної думки*). Сам Маркс, що вивчав праці англійських дослідників про Індію й Китай, допускав, — хоч не послідовно й з ваганнями, — існування окремого "азіатського способу виробництва", відмінного від робовласницької й февдалної формацій. Ще в 1920-их роках ця проблема дискутувалася в колах радянських сходознавців і марксистських теоретиків. Дебати на цю тему припинилися на початку 1930-их років, коли в радянській науці канонізовано "февдалну тезу", що була прийнята й закордонними комуністами й попутниками. Тривале панування цієї догми до сьогодні являє собою один з доказів, що сталінізм надалі живий в СРСР. Про спори в марксистському таборі довкола питання про "азіатський спосіб виробництва" див. Карл Вітфогель. *Орієнтальна деспотія*, розд. 9, "Зростання й падіння теорії про азіатський спосіб виробництва" (Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* [New Haven and London, 1957]). Порівняй також статтю, "Азиатский способ производства", *Советская Историческая Энциклопедия* (Москва, 1960), т. I. стор. 267-268.

феодалізму в дореформній Росії, але те, що він це робить неспівомовно й некритично. Не було б ніякого лиха в тому, коли б Лавріненко вважав, що в даному питанні радянська інтерпретація згідна з об'єктивною правдою. Вільна думка, що не може примиритися з догматичним характером марксо-ленінського вчення, не робить собі правила й з того, щоб у кожному випадку доконче говорити щось протилежне, ніж радянські ідеологи; вона не боїться визнати що іноді вони можуть мати рацію. Але дослідник, що не належить до "віруючих", має обов'язок бути повсякчасно критичним. Коли він сприймає якусь тезу, концепцію, інтерпретацію, — він мусить знати, чому він це робить, він мусить зважити аргументи "за" і "проти". Тоді він залишається духово незалежним. Небезпечна ситуація починається тоді, коли науковець або публіцист, сам цього не добачаючи, стає жертвою підступної ідеологічної маніпуляції.

Не можна брати за зле нашим підрадянським землякам, коли вони, — не виключаючи дисидентів, — часто годуються відпадками з кремлівської ідеологічної кухні (див. "марксизм" І. Дзюби, М. Руденка, Л. Плюща). Вони це роблять задля свідомої або підсвідомої мімікрії, а часами просто тому, що, будучи відрізані від світу, хоч-не-хоч користуються тим інтелектуальним матеріалом, який їм доступний. Зате від українських культурних працівників діяспори маємо право чекати, щоб вони, коли висловлюються з приводу якогось суперечливого питання, не нехтували здобутками світової науки й не повторювали безкритично формул, які, з уваги на їх нечисте джерело, слід було б радше сприймати з принциповим недовір'ям. А втім, це явище в нашій історії не нове. Ще сто років тому Михайло Драгоманів звернув увагу на парадоксальний факт, що українські патріоти, які від щирого серця лають "зажерливу Москву", водночас не раз неспроможні звільнитися від духової залежності від цієї ж Москви: через незнання світових мов та через свою байдужість до наукової й суспільно-політичної думки Заходу. Цю критику Драгоманова можна до певної міри прикласти теж до Лавріненка.

На закінчення ще кілька коротких зауважень фактичного порядку на марґінесі книжки Юрія Лавріненка.

Про предка Василя Каразіна по матері, полковника Івана Ковалевського, мовиться, що по битві під Берестечком він переселився на Слобожанщину (стор. 35). Але трохи вище на цій самій сторінці читаємо, що після смерті Богдана Хмельницького полковник Ковалевський був "опікуном при малолітньому спадковому гетьмані Юрію Хмельницькому, фактично керував

державою". Тут якась неув'язка. Битва під Берестечком була 1651 року, а Богдан Хмельницький помер у 1657 році. Як міг Іван Ковалевський бути опікуном при наслідникові Богдана, коли він уже кілька років раніше емігрував за кордон?

Лавріненко твердить, що Каразин листувався з Шіллером і Гете (стор. 28). Звідки взято цю інформацію? Чи в епістолярній спадщині німецьких корифеїв виявлено листи Каразина?

Лавріненко зараховує Монтеск'є до "енциклопедистів" (стор. 28). У дійсності автор *Духу законів* (1689-1755) не належав до співробітників *Енциклопедії*, що почала виходити з 1751 року за редакцією Дідро й д'Алямбера. Своїми світоглядними й політичними позиціями Монтеск'є істотно відрізнявся від середовища енциклопедистів.

Американську конституцію Лавріненко датує 1776 роком (стор. 18). Він сплутав Деклярацію незалежності Сполучених Штатів, проголошену 1776 року, з пізнішою на більше як десяток років конституцією, яка була ухвалена в 1787 році й увійшла в чинність з 1789 року.

НЕ-ЩАСТЯ З КАРАЗИНОМ

(Вимушена репліка)

Юрій Лавріненко

"Отут він весь, хоч надрукуй".

Тарас Шевченко

Василь Каразин (1773-1842), співбудівничий моста від затоплюваної козацької України 18 ст. до Українського Відродження 19 ст., мав нещастя належати до числа найбільш оплюгавлюваних і підступно провокованих особистостей підросійської Євразії його часу. Не дивно, що ця, сказати б, антикаразинщина із Росії частково передалася на Захід. Цю історіографічну "передачу", між іншим, гордовито підхоплює у своїй довжелезній "статті-рецензії" вельмишановний Іван Лисяк-Рудницький. Перша українська спроба бодай конденсованим фактологічним дослідчим есеєм зняти з обличчя Каразина хоча б частину наліпленого великодержавниками бруду і згадати ряд дотичних важливих проблем — викликала в статті-рецензії наче якийсь комплекс злопомсти, яка наново скерувала брандспойт із старої каналізації. Єдине спокійне місце в статті-рецензії — це довідка про термін "февдалізм" і його новіші трактування. Але вона тут побічна і неточно націлена. Цей термін ужито в праці про Каразина лише принагідно і свідомо з тим синонімним відтінком деспотизму, з яким його (слухно для Російської імперії) вживав принагідно Василь Каразин. Дякую за довгу довідку, але в основному вона не до теми.

До теми належать у статті-рецензії свідомі й несвідомі перекручування (геть аж до прямого фальшування окремих цитат!) висловів і думок. Вони такі численні й послідовно випливають одна з одної, що стаття-рецензія робить враження суцільного фальшування і кривотолку. Не вистачить сторінок цього журналу подати і спростувати всі ті фальшивки й кривотолки. Досить зацитувати перших кілька зразків (підкреслення мої):

1. Прямо зфальшовано дане в передмові таке моє визначення характеру праці: "*Дослідний* есей, в жанрі якого писано цю працю, прагне поєднати персональну форму викладу з інформативністю та вглядом у джерела й факти предмету" (стор. 10).

Лисяк-Рудницький псевдоцитуює: "...вона є радше, як сказано в передмові, публіцистичним есеєм".

Перша фальшивка засади праці вимагає дальших фальшувань і кривотлумачень, щоб виправдати першу.

2. В моїй праці написано (із знаком оклику) про "жорстоку помилку" Каразина і слідом за тим згадано також інші похибки Каразина серед чорторію придворних таємних і явних провокацій та наклепів (стор. 65,71).

Лисяк-Рудницький: "Лавріненко намагається показати свого героя досконалим політиком, який *ніколи не робив помилок*".

3. Даючи антитезу й контраст Каразин — Аракчєєв, задля об'єктивності в моїй праці підкреслено таке: "А, проте, *не варто й не цікаво робити з Каразина янгола (він не міг бути янголом хоча б тому, що був активним політичним діячем в 'часи підлі і жорстокі')*. З другого боку, *Аракчєєв не був дияволом ані таким собі дурником*, бо поборов першорядного придворного лиса князя А. Н. Голіцина та інших вельможних конкурентів за вплив на царя... провадив корабель імперії понад десяток років... *Але саме ця об'єктивність* і не дає права закривати очі на різкий контраст — Каразин і Аракчєєв" (стор. 140).

Лисяк-Рудницький: "Не можна не застерегтися проти методи, якої в писанні історії дотримується Юрій Лавріненко. Ця метода полягає в замазуванні нюансів та в оперуванні біло-чорними контрастами: з одного боку, іконописний український національний герой, Василь Назарович Каразин, що на його портреті... не можна знайти *найменшої тіні*; з другого боку, російська тьма кромішня, в якій *усі коти чорні*".

4. У праці написано, що "брат Івана Ковалєвського Семен влітку 1651 року... переселяється на верхів'я Північного Дінця і засновує там містечко Вільшану" (стор. 35).

Лисяк-Рудницький всовує мені на місце імени Семена ім'я його брата Івана і обурено вигукує: "Як міг *Іван Ковалєвський* бути опікуном при наслідникові Богдана, коли він уже кілька років раніше *емігрував за кордон?*"

5. Лисяк-Рудницький ласкаво робить мені ще один підкидьок у текст. Він пише: "Юрій Лавріненко *модернізує Каразина, приписуючи йому етнічну українську національну свідомість*". І далі ще раз приписує моїй праці "тезу стосовно української національної свідомості Каразина". На сторінки з такими формулами Лисяк-Рудницький не посилається, бо нема в книжці таких!

Натомість крізь усю працю проходить такий відтінок: "Каразин був занадто вірний син своєї землі, вітчизни, любив її тією любов'ю, що виявляється не просто в 'прив'язаності', а в постійному 'доброму чині' задля неї" (стор. 13). "Каразин уважав

себе українцем. Але, як майстер політичного мистецтва речей можливих для здійснення, *не афішував ... свого діла прикметником 'український'*" (стор. 8). "Каразин... підносить цей (сказати б *козацький*) імператив лицарської слави і чести" (стор. 16). Він "гостро боліє за всіх людей всіх націй російсько-імперської Евразії, за самого молодого імператора і, звісно, й за самого себе та свою Україну. *Це пекучий всеохопний біль за життя, за життєвий простір, що зашморгнувся в смертельній петлі перестарілого деспотичного фєвдалізму й самодержавія імперії. Жагуче бажання розірвати цю петлю...*" (стор. 20). "Існують листи і твори Василя Каразина, які свідчать, що *Василь був свідомий свого українського козацько-старшинського роду по лінії матері та ролі української козацької старшини в заснуванні Слобідської України з її власним козацьким ладом*" (стор. 36).

6. У моїй праці згадано факт листування Каразина з Шілпером і Гете та іншими найбільшими європейськими знаменитостями (стор. 97-98, де є і посилання на джерело). Лисяк-Рудницький гнівно запитує: "Звідки взято цю інформацію?" У книжці подано, що Василь Каразин мав свій власний великий архів і мав сина, що написав спогади про батька на підставі збереженої ним частини паперів батька. Нормально книжку спершу читають, поки критикують. Нормально...

7. Лисяк-Рудницький пише: "Не зважаючи на всю гидотність 'аракчєєвщини', вона *не була носієм русифікації*" (знову не подає сторінку). "Лаврінєнко замазує *грань* між 'аракчєєвщиною', і 'офіційною народністю', *пересуваючи назад* хронологічні межі останньої"... "Запитаємося: чи *вже* за *Олександра I* царський уряд провадив політику русифікації щодо підвладних йому народів?"

Добре запитання з боку професора, що замешкав, десь невиразно "Між історією й політикою" (назва книжки Лисяка-Рудницького). Термін "русифікація" з'явився пізніше. Раніше це явище насильного злиття націй у російсько-імперському перетоплювальному казані називалося різно: обрусеніє, одомашніваніє, прирученіє, офіційна народність і т.д. При всіх різних видо- і назвозмінах цей воїстину пекельний "мельтінг пат" діяв ще від Петра I, додатково розжарювався за Катерини II і навіть за *другого періоду царювання Олександра I*. Василь Каразин доклав був усіх можливих спроб допомогти Олександрові I-му нарешті зрозуміти і врахувати той факт, що в межах його імперії "два материки", "десять кліматів, незчисленні племена" і що треба пристосувати "основи законів" до обставин народу, місцевого його становища, "до його вдачі, звичаїв, релігії" тощо (стор. 18 і попередні, джерело подано). Але вікова інерція взяла своє — Олександр I відсторонив від свого робочого

кабінету Василя Каразіна й цілу плеяду реформістів з т. зв. "Негласного комітету суспільного порятунку". В роки 1808-1815 Олександр I поступово передав майже всю повноту фактичної влади своєму ставленикові Аракчеєву. А цей поставив на пост міністра освіти свого однодумця Шішкова, який незабаром (1825) і склав перший відомий нам урядовий циркуляр про офіційну народність, в якому перший пункт каже: "Виховання народне увсій імперії нашій, не зважаючи на різницю вір, а навіть мов, повинно бути російське" (стор. 134). І нема тут приписуваного мені "пересування назад хронологічної межі останньої"!

Ще вбогіше виглядають знання і добросовісність Лисяка-Рудницького про Харківську учбову округу, до якої було приєднано пізніше Київську губерню (стор. 96), про вузьку "регіональну" *слобожанську* свідомість Каразіна. А Каразін говорив від усього історичного Півдня і писав: "Але хто стане твердити... щоб тут Росія була?" (стор. 163); теж і про романтизм Каразіна, про зведення терміну "ірредента" до "зброї" і т. д. і т. п. Він показав, що не знає історії, про яку пише менторським тоном. Та годі. Із фальшивником цитат і тез книжки не варто дискутувати. Перед нами неторкнені гори позитивної праці.

Виставка російського й радянського мистецтва в Метрополітальному музеї Нью-Йорку

Виставки російського й радянського мистецтва будуть, мабуть, завжди приречені на неуспіх на Заході, навіть якщо вони включатимуть кращі зразки російського і радянського мистецтва від тих, які були виставлені в Метрополітальному музеї (від 16 травня до 26 червня 1977). Основну причину таких неуспіхів треба бачити у фундаментальних розбіжностях підходу до мистецтва на Заході й у російській мистецькій традиції. У традиції Заходу, як це особливо помітне в 20 столітті, прийнято, що мистець повинен прагнути до створення переконливої зорової дійсності без огляду на те, чи вона буде приступна ширшому глядачеві. Мистець діє на підставі припущення, що експресивна переконливість мистецьких творів має абсолютну вартість і є комунікативна сама собою. Така настанова є співмірна з появою мистецтва, в якому індивідуальні шукання мистців завершуються дуже своєрідними, навіть езотеричними проявами. Різниця в перцепції поодиноких мистців є не тільки бажаними, але стають основним критерієм їхньої творчості.

Вимоги, які застосовуються до сучасного радянського і були впливовими за раніших періодів російського мистецтва натомість засадничо відмінні від настанови, яка є основною в мистецтві Заходу. За майже всіх періодів, коли російське мистецтво не було наявним наслідують західні напрямів, воно було залежне (та й є особливо тепер) від позамистецьких критеріїв, які далекі сучасному західньому мистецтву. Тут треба підкреслити важливість утилітарної основи в російському мистецтві, уявлення, що мистецтво виконує суспільно-виховну функцію і тому повинне трактувати певну суспільно важливу тематику. Віддзеркаленням цієї настанови, яку так недвозначно підкреслює радянська мистецька теорія і критика, є сучасне радянське мистецтво. Ця настанова, однак, не є витвором радянської дійсності, вона виявлялася великою мірою і в мистецьких творах і теоретичних обґрунтуваннях мистецтва передреволюційної Росії. З висловлювань на мистецькі теми таких авторів 19 століття, як Писарев і Чернішевський, знаємо, що мистецтво повинне пристосовуватися до потреб суспільства. Пізніше Толстой писав не тільки про те-

матику, бажану в мистецтві, але й вимагав, щоб мистецтво було кристальною найбільшій кількості глядачів. Радянська мистецька критика продовжує саме таку настанову до мистецтва, оцінюючи його до великої міри на підставі бажаної тематики і доступності найширшому глядачеві. Різниця тільки в тому, що передрадянські мистці, які хотіли працювати в течії мистецьких напрямів Заходу, все ж могли бути частиною російського мистецького середовища. Радянські мистці натомість так змушені працювати в рамках бажаних тематичних циклів з точно здефініюваною настановою до проблематики, що індивідуальніші спроби часто виходять нецікавими, поверховими і схематичними.

Образотворча виставка в Метрополітальному музеї включає твори від 14 століття до зразків сучасного радянського мистецтва. До найцікавіших складників виставки треба зарахувати відділ іконопису, де картини вражають стилістичною пов'язаністю і багатством кольориту. Шкода, однак, що на виставці немає найраніших зразків іконопису, ікон більших форматів, а зокрема кращих зразків іконопису (ікон Андрія Рубльова, які можна побачити в окремому музеї Москви).

У деяких найраніших портретах вражає пов'язання образу з іконописною традицією, як це особливо помітне в трактуванні простору. До речі, в поясненні до портрета князя Михайла Скопін-Шуйського в каталозі зазначено, що портрет виконали цареві іконописці.

Деякі картини з 18 століття вражають близькістю до традицій західного мистецтва та майстерністю виконання. Це особливо наявне у випадку картин Дмитра Левицького, Володимира Боровиковського та Федора Алексєєва. Шкода, однак, що на виставці немає інтроспективніших праць цього часу.

Картини з 19 століття віддзеркалюють розбіжності зацікавленість російських мистців. Вони далі цікавилися західними мистецькими традиціями, однак велика кількість картин цього часу віддзеркалює зосередження на типово російській тематиці. У таких картинах особливо сильно вражає зацікавлення російських мистців жанровим малярством. Один з найкращих мистців, Олексій Венеціанов, який цікавився тематикою села (на виставці він репрезентований тільки портретом), зумів створити своєрідні зорові враження, переконливу мистецьку дійсність, брак якої дуже відчувається в картинах більшості російських мистців його часу. Зацікавлення жанром проявляється також у картинах Павла Федотова, Василя Перова, Василя Тропініна та багатьох пізніших мистців 19 століття. У багатьох мистців можна зауважити співчуття до зображеного на їхніх картинах простолюддя, як це помітне на творах Іллі Рєпіна. Зацікавлення жанром виявляється також на великій кількості картин з російською історичною тема-

тикою. Дуже часто, однак, жанрові картини цікаві більше історично чи соціологічно, ніж з мистецького погляду.

Краєвиди з 19 століття, як це можна спостерегти на виставці, рідко бувають новаторськими або настроєвими. До найкращих треба зарахувати деякі краєвиди Ісаака Левітана (на виставці є особливо добрий один краєвид).

На підставі експонатів у Метрополітальному музеї можна встановити фази зближення або віддалення від мистецьких традицій Заходу. Крім зацікавлення розвитком мистецтва на Заході, яке завжди було дуже "присутнє" в Росії, російські мистці відчували потребу шукати свій власний шлях; часто це була реакція під гаслами "повернення до Сходу".

Можна зауважити, що російські паралелі до західних мистецьких напрямів були назагал помірковані. Це особливо наявне в творах російських імпресіоністів, наприклад, у картинах Константина Коровіна, які здаються несміливими у порівнянні з тогочасними імпресіоністичними творами на Заході. Натомість зацікавлення символізмом, набрало деяких своєрідних рис у працях російських мистців. Тут треба згадати Михайла Врубеля (на виставці репрезентований менш значними творами), який, особливо в серії демонів, поєднав важливе в символізмі зацікавлення екзотичною тематикою з дуже своєрідною мерехтливою зоровою грою площин. Хоч Віктор Борисов-Мусатов менш винахідливий, його зів'ялі жіночі постаті є переконливі і відтворюють дуже особистий світ мистця. В інших мистців (як у Павла Кузнецова) дещо слабше розвинуте почуття форми, все ж вони цікаві як свідчення, що російські мистці багато працювали над розвитком символістичної проблематики.

Розбіжність між зацікавленням напрямками, які зародилися на Заході, і російськими мистецькими традиціями проявляється особливо чітко у творчості двох мистців початку 20 століття, Михайла Ларіонова і Наталії Гончарової. Обоє вони були зацікавлені тематикою російського побуту, однак вони слідували їй за формальними ідеями в західньому мистецтві. Не зважаючи на маніфести, які проголошували Схід, такі напрями, як районізм, який Ларіонов започаткував 1913 року (на виставці є його одна районістична картина), треба бачити в контексті розвитку західнього мистецтва.

Зацікавлення геометризацією форм в іконописній традиції, яке проявляється особливо в мистецтві другого десятиліття 20 століття, пов'язане з геометризацією в кубізмі. Свідомість геометризації в іконописі й у кубізмі спричинилася до розвитку в російському мистецтві дуже своєрідних формальних інтерпретацій, на яких можна простежити впливи обох традицій.

Один з найцікавіших періодів в історії російського мистецтва

народився саме за ізоляції від Заходу, за років війни і революції (1914-21). Утративши контакт з мистецтвом Заходу, російські мистці, як і мистці інших національностей імперії, започаткували деякі важливі в 20 столітті напрями, які відтак були впливовими на Заході. До найважливіших новаторів цього часу треба зарахувати киянина Казіміра Малевича й українця з походження Володимира Татліна. Започатковуючи супрематизм, Малевич був зацікавлений досягненням вислову засобами кількох спрощених геометричних елементів, у більшості прямокутних, у просторі. Творець конструктивізму Татлін був зацікавлений, між іншим, скульптурним вживанням різних матеріалів, головне таких, які віддзеркалюють прикмети індустріального суспільства (на виставці Татлін репрезентований ранішим, менш значним твором).

Хоч зацікавлення формальними засобами вислову ще продовжувалося за ранніх років радянського періоду, посилені вимоги до мистців зображувати бажані урядові сюжети спричинилися до розвитку "мистецтва", яке до великої міри існує поза межами мистецтва як такого. Віддалення від чистої мистецької проблематики особливо наявне в спробах радянських мистців вільнішого трактування образів, що звичайно тільки унагляднює невміння, грубість та непевність вислову в таких спробах. Радянська частина виставки в Метрополітальному музеї є дуже яскравим підтвердженням факту, що мистцям не легко побороти відірваність від чистого, не обтяженого позамистецькими вимогами мистецтва.

Цілість виставки втрачає на тому, що мистці не завжди репрезентовані їхніми кращими працями. Тут можна згадати багато зразків від раннього мистецтва до сучасного. Особливо шкода, що мистецькі напрями кінця 19 і початку 20 століття, коли в Росії був цікавий творчий фермент, не представлені задовільно. На виставці немає добрих зразків дуже своєрідної геометризації форм, яку розвинув Врубель і яку треба бачити як паралелю до ранніх кубістичних спроб на Заході. З виставки також не можна винести враження вже згаданого творчого ферменту в другому десятилітті 20 століття, коли відбувалися особливо цікаві творчі процеси. Також цікаво було б побачити на такій виставці зразки деяких популярніших творів, які, хоч не обов'язково мають більшу мистецьку вартість, проте варті уваги тому, що унагляднюють світ російського мистецького сприймання.

З приємністю треба зауважити, що два найкращі мистці кінця 18 і початку 19 століття, Левицький і Боровиковський, були українського походження. Виставка не віддзеркалює впливів інших українських мистців, які працювали в Росії в 17 й 18 столітті і впроваджували ідеї західних напрямків у російське мистецтво. Також з України і два визначніші новатори, які працювали в Росії, Малевич і Татлін. Українські джерела за кордоном також по-

дають Рєпіна, Івана Айвазовського та інших як українських мистців. Хоч у каталозі виставки подано українське походження деяких мистців, у ньому не можна знайти сучасних українських мистців.

У каталозі зазначено, що в Радянському Союзі важливим є "щоб кожна національна школа розвинула свої власні традиції",* але виставка не тільки не репрезентує сучасних традицій національних шкіл, але справляє враження, ніби радянське мистецтво є продовженням передреволюційного російського.

Процеси в російському та радянському мистецтві пояснюють у вступних статтях каталога Джон Е. Болт і Дмитро Сарабіянов. Велика кількість репродукцій, деякі в кольорі, полегшує сприймання цілості експонатів.

У вступних статтях є, однак, багато неслухних тверджень, наприклад, про "випадковість" подібностей російського мистецтва до мистецтва Заходу, навіть коли російські мистці були залежними від течій Заходу або їх наслідували. Автори говорять про російське мистецтво як віддзеркалення національної духовності. Вони, мабуть, мають на увазі тематику, бо формальні засоби (чи стиль) ледве чи висловлюють якусь національність.

Аркадія Оленська-Петришин

Виставка Руслана Логуша

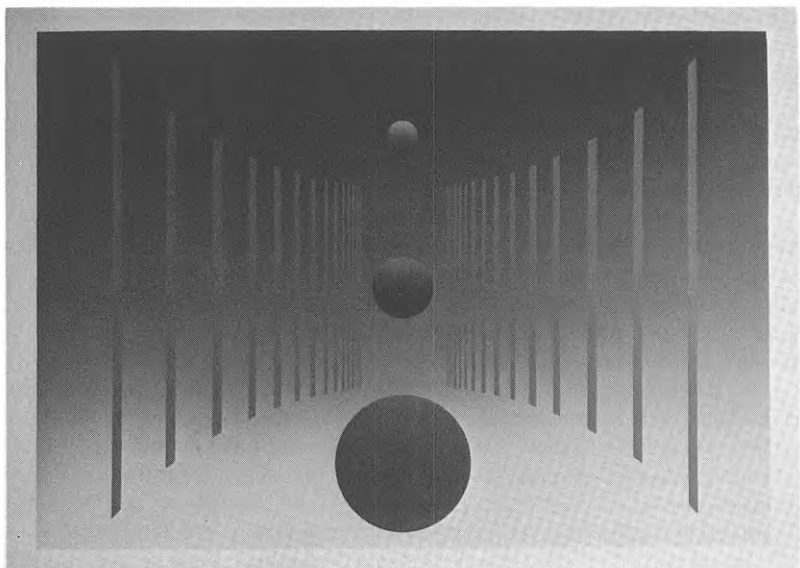
Від 29 травня до 11 червня в Торонто в галерії Канадсько-української мистецької фундації відбулася виставка друків Руслана Логуша.

Творчість цього молодого мистця незвичайно оригінальна. Всі його картини виготовлені технікою шовкодруку, яка вимагає неабиякої майстерності і прецизності у виконанні. Руслан Логуш уже давно працює над удосконаленням цієї техніки і досягає незвичайних ефектів, особливо у тонуванні. Шовкодрук вимагає витримки, а наш мистець педант, і тільки досконалі друки пускає у світ, інші нищить. Через те й тираж у нього дуже малий — від одного найбільше до десяти.

Сюжет у Руслана Логуша дуже незвичайний. Він не тільки підходить до картини з естетичного боку, але і з філософського. Всі твори на виставці є варіаціями на одну тему, під назвою *Трансформація* і відповідно понумеровані. Тематика мистця позаземна. Він вірить, що планети мають вплив на світ, на життя. Небесні тіла

---

*Dmitrii Vladimirovich Sarabianov, "Russian and Soviet Painting", *Russian and Soviet Painting* (New York: The Metropolitan Museum, 1977), p. 24.

Руслан Логуш: Трансформації ч. 12 (шовкодрук)

своїми пересуваннями, відношеннями одне до одного, а особливо вирівнюванням на одній осі спричиняють трансформації у нашій цивілізації. Логуш цікавиться астрологією і передбачає великі зміни через те, що ми перебуваємо тепер у перехідній фазі з епохи знаку риб до епохи знаку водолія.

Руслана Логуша, як і більшість з нас, особливо молодих, непокоїть усе те, що принесла з собою цивілізація другої половини двадцятого століття: хаос, насильство, терор, жорстокість, заневищення природи. Деякі мистці віддзеркалюють у своїх творах нашу добу з усіма її страхіттями, як, наприклад, робить це Курилик; його картини непокоять. Інші втікають в абстракцію, а ще інші повертаються до минулого й ідеалізують його. Руслан Логуш втікає від гнітючої реальності своїм унікальним способом. Він іде наче б у два боки: у своє нутро, своє світосприймання, а водночас назовні — у космос. Він сам у цілковитій гармонії з космосом і з самим собою. Він наче дивиться крізь сірі мури, дими міст у природу з її духовним спокоєм, ідеальною гармонією. Його друки часами нагадують чистий захід сонця, незамрячену повню місяця, а далі вже перетворюються в космічні тіла.

У планетах Логуш бачить т. зв. "тета" — ритм найвищої частоти, ритм, який людина може відчутти тільки тоді, коли

цілковито відпружена, наприклад, у стані медитації. Мистець хоче віддати поетичну красу вічної, спокійної вібрації світла і кольору між землею і небом.

Кольори у Логуша дуже чисті, гармонійні і теж підпорядковані високій частоті ритму. Немає у них ніколи дисонансу. Кольори черпані виключно з холодної половини спектру й віддають глибину всесвіту.

Картини в більшості складаються з тла лагідних барвних переходів, на якому мистець розміщує одну чи більше куль різної величини, часто центрально розміщених. Тло зверху фіялкове або темносине і переходить у ясніше зелене внизу. Кулі холодно-червоні, сині або зелені, всі тоновані і справляють враження тривимірних.

У ранніх друках (*Трансформації* ч. 1, 2, 23 і 24) мистець дивиться у всесвіт через ясніший прямокутник. Око глядача затримується на цьому "вікні", замість йти відразу вглиб картини. У пізніших друках Логуш закинув уживання цього засобу. У *Трансформаціях* ч. 12, 13 і 20 появився новий елемент: вертикальні штрихи, які зображують вібрації, що існують у стратосфері.

Космічні тіла у Руслана Логуша невагомі, наче б зупинені в їхньому відвічному русі. Коли дивимося довше на картини Логуша, охоплює нас крайній спокій і оптимізм, наші очі відпочивають.

Можна не погоджуватися з філософією мистця, але треба подивляти його чесність з собою, його спроби віддати нову добу мистецькими засобами, його естетичні кольори і композиції та не абияку майстерність у техніці шовкодруку.

Руслан Логуш народився 1950 року в Монреалі. Студював у Сер Джордж Вілльямс університеті, а потім працював самостійно в студії "Графіка" з групою десятих відомих канадських мистців. Свої твори виставляв на численних індивідуальних і збірних українських і міжнародних виставках у Монреалі, Торонто, Оттаві, Вінніпезі, Міннеаполісі, як і в Парижі і Кракові. На міжнародній виставці в Парижі в 1973 році був нагороджений почесним відзначенням. Логуш член Асоціації професійних мистців Квебеку і Федеративного об'єднання "Вільне Мистецтво" у Франції.

У 1974-75 Логуш відбув подорож до Марокко, де, відірваний від свого щоденного життя і примушений жити в зовсім чужому й новому для нього суспільстві, почав роздумувати над життям і формувати свою сучасну філософію.

Тепер Руслан Логуш живе в Торонто і працює у власному ательє.

Ліда Палій

Мистець, що шукає й експериментує

Дарка Дорош — талановита молода малярка, людина глибоких й оригінальних думок, вимогливого підходу до своєї праці.

Вона народилася 1943 року в Бузьку, у 1950 році з родиною прибула до Америки. Її свідоме життя почалося в Нью-Йорку.

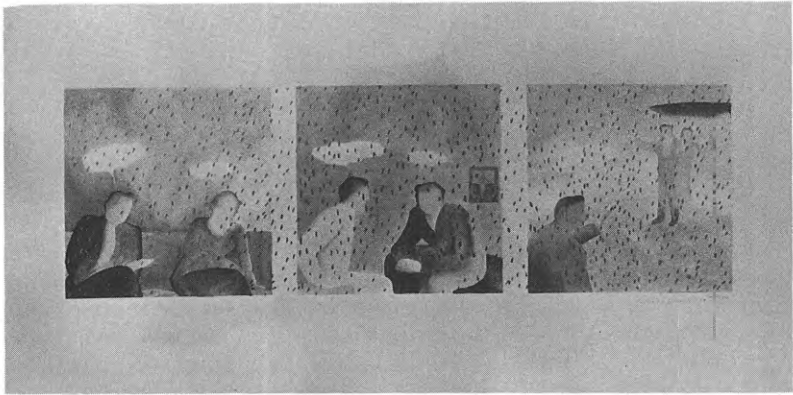
Дорош одержала добру освіту: з 1961 до 1963 навчалася в нью-йоркському Технологічному інституті моди (ФІТ — Fashion Institute of Technology), а потім — чотири роки вечорами в Купер Юніон. Молода художниця випробувала свої сили у живописі, скульптурі, графіці, мальованих фільмах. Дарка прагне до всього дійти своїм розумом і відчуттям, вона намагається знайти і висловити себе, а не користуватися кимось авторитетним знайденими формулами.

Попрацювавши довгий час у Купер Юніоні при малюванні ескізів жіночого вбрання, Дарка Дорош залишила цю працю і стала вільним художником. У 1968 році вона одружилася з Джоном Томлінсоном, теж мистцем і випускником Купер Юніону. У 1969 році молода малярка почала викладати проектування одягу в ФІТ, а рік тому рисунок у мистецькій школі Парсонз (Parsons School of Design). "Я вірю, що навчати, — каже Дарка Дорош, — то активізувати великий творчий потенціал, який закладено в кожній людині. Один спосіб — це передача технічної інформації, а другий — зробити себе частиною творчого процесу, передати студентам свої переживання, свою впевненість і вагання, підвести майбутніх мистців до усвідомлення справжніх проблем".

Дарка Дорош — людина, що шукає. Малярка дуже влучно зформулювала своє ставлення до мистецтва, яке є змістом її життя: "Мій світ завжди переді мною — на папері".

Активно виставляти свої праці вона почала у 1972 році. Це співпало з піднесенням жіночого руху в Америці. Двадцять жінок, скооперувавшись, відкрили жіночу галерію. Від самого початку Дорош — одна з найактивніших членів цього гурту. Описуючи структуру галерії, головні напрями її діяльності, Дарка Дорош пояснює: "Наша галерія АІР (Артіст ін Резіденс) існує вже п'ять років. Кожний член товариства має раз на два роки персональну і двічі на рік групову виставку. Всі питання, що виникають під час роботи, вирішуються голосуванням у процесі дискусії".

Твори Дарки Дорош перейшли понад двадцять персональних і групових виставок. Праці її вражають вишуканістю кольориту; відчуваєш, що робота над твором завжди йде у напрямі відкидання несуттєвих деталей, спрощення, де простота буде результатом ретельного відбору.

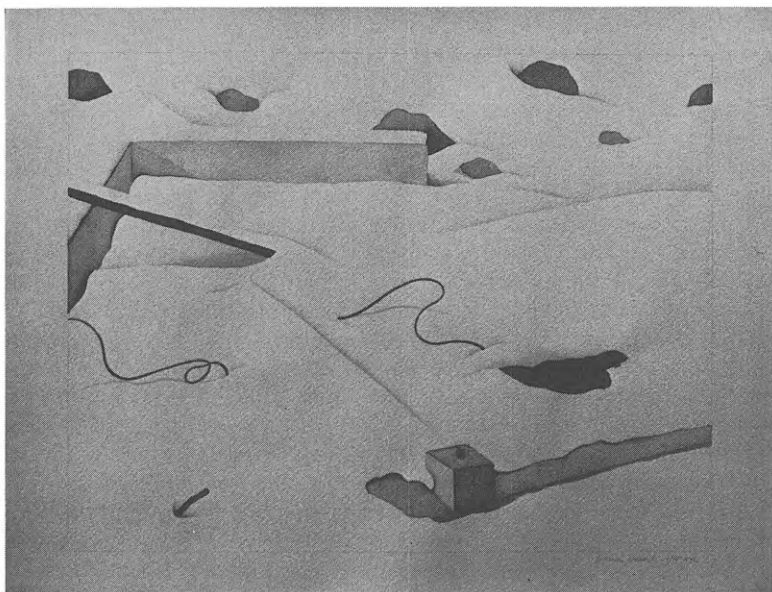
Дарка Дорош: без назви (аквареля, 1973).

П'ять років тому роботи Дорош були фігуративні, вирішували в дещо фантастичному плані. Техніка акварелі виявилася найкращою для втілення її ідей, а експерименти з нею привели до концентрації уваги на специфічно живописних проблемах: відтворення ізольованих об'єктів у ландшафті. Тримаючися цього напрямку, малярка прийшла в своїх роботах до абстрактного бачення природи, знайшла, що фарба може діяти як самостійний елемент в утворенні кольорових образів на основі кольорових ефектів: гра світла, тремтіння водної поверхні, найлегший рух повітря.

Великої уваги заслуговує експеримент з різьбленим гіпсом, який Дарка Дорош розмальовує потім аквареллю.

Дуже цікава Дорош трактовка її власної еволюції: "Образи в моїх акварелях і мальованих гіпсових рельєфах розвинулися з моїх попередніх пейзажних картин. Я відчуваю потребу малювати пейзажі, спрощуючи природу скільки можливо. Це сприяння спрощенню, у якому лінії акварелі самі з себе виглядають цікавішими, ніж мальований об'єкт. У цьому випадку головним лишається колір і тонкі лінії фарби, які раптом стали дуже спеціальними і створюють більш невловний образ. Я зробила серію цих спеціальних пейзажів, користуючися тристоронньою рамою, як частиною образу. Це створює ілюзію, ніби глядач стоїть всередині і дивиться на зовнішній простір, який часом здається водою, чи небом, чи світлом. Складається враження слідів руху в просторі без предмета, що залишив їх. Деякі з останніх робіт не мають межі, вони рухають вперед ілюзію порожнечі; у цих роботах є почуття прагнення до безкрайого

Дарка Дораш: без назви (аквареля, 1975).

Дарка Дораш: Із серії "Порожнеча" (мальований гіпсовий рельєф, 1975).

простору, який має рух, але не має тяжіння. Виходячи з цього, я далі маю намір вивчати підтекст образу”.

Роботи Дарки Дорош постійно привертають увагу на виставках і дістають схвальні рецензії.

Пітер Франк: "Дорош раніше відома як малярка, що писала делікатні, невеликі пейзажні акварелі, з яких виходять деякі напрями її сьгоднішніх робіт. Її особистість у всякому випадку залишається послідовною. Є кілька близьких за стилем пейзажів, та Дорош досліджувала матеріали (поверхні, кольори, сліди інструментів) в інших акварелях і деяких рельєфах. У деяких абстрактних акварелях є відчуття вирізьбленості на їх мальовничих полях, вони показують відмову Дорош капітулювати перед модерністичною картиною-площиною. Ці ілюзорні щілини стають дійовими заглибинами, не глибокими, але скульптурно важливими у гіпсовому рельєфі. Міцність цих робіт контрастує з ранніми роботами, але її чутливість до якості, тональності і лінеарності композиції лишається”.

Дорош "творить в акварелі. Компонує свої твори бездоганно, рисунок витончений, опанований, лінія пливка, м'яка і спрощена до суті представленого об'єкта, гама кольорів обмежена. Старається і досягає найпростішими засобами бажаного ефекту. Уживає чистих або легко ламаних кольорів, майже без тінювання. У виборі сюжету невибаглива, радше дуже скромна: гілка з квітом, каміння, кілька засніжених східців, листки фікуса, бочка на сміття в снігу, а все це підносить до символу. Її твори це мов надхнений подих весни" (*Свобода* від 3 червня 1976).

Михайло Островецька: "...усі праці виявляють формою і висловом культуру духа, розуміння естетики, тонкість рисунка, гармонію композиції..."

Важко зараз остаточно визначити стиль робіт Дорош, бо він ще не остаточно зформований: вона працює, шукає, експериментує, винаходить.

Ольга Чмух

Історія СРСР догори дном

Poletayev, Vladimir; Mironova, Valentina; Rutes, Leonora. THE USSR. A SHORT HISTORY. Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1975. 176 pp.

Полетаєв, Владімір; Міронова, Валентіна; Рутез, Леонора. СРСР. КОРОТКА ІСТОРІЯ. Москва: в-во Пресової агенції "Новості", 1975. 176 стор.

Ця історія належить до категорії популярних видань з неминучими спрощеннями, поверховістю, фрагментальністю. Але зате в ній яскраво представлено сучасну радянську історичну схему минулого і сучасного народів Радянського Союзу.

Протягом усього періоду існування радянської влади не пощастило створити сталої історичної концепції. Маючи коротке життя, різні історичні концепції заперечували одна одну, так що доводиться сподіватися, що і сучасні принципи історичної науки в СРСР не протривають довго.

Теперішня радянська історична схема зформувалася поступово в результаті неспроможности створити марксистсько-ленінську чи просто комуністичну версію історичного процесу взаємовідносин російського народу з усіма іншими народами СРСР.

Теперішня радянська історична схема зводиться до двох основних засад. Поперше, у всі часи й епохи російський народ робив позитивний вплив на долю інших народів, він їм допомагав політично і матеріально. Ніякого російського імперіялізму ніколи не існувало. Було добровільне приєднання інших народів до Росії. Якщо російський царат, пануючі класи і гнобили інші народи, то все ж таки зло вийшло на добро: разом з окупантами появлялися "гарні" російські люди, які приносили вищу культуру, допомогу, приєднані народи могли познайомитися з російськими революційними ідеями. "Добровільне" приєднання до Росії рятувало народи від поневолення і фізичного винищення їх англійськими, турецькими, перськими й іншими загарбниками. Російська історія, історія російського царату розглядається з понадклясових позицій, з позицій "єдиного потоку". Деякі російські царі були розумними державними діячами, їхні централістичні заходи вважаються прогресивними. Подруге, суть історії неросійських народів полягає в їхньому прагненні перейти у підданство Росії, російських

царів. Ці народи боролися з своєю буржуазією, з своїми провідними верствами, щоб перейти під владу російської буржуазії. Національні провідники неросійських народів були прогресивними лише ті, які "любили" росіян, прагнули приєднатися чи возз'єднатися з Росією. Борці за справжню самостійність своїх народів — це агенти, які прагнули запродати свої народи Англії, Туреччині, Персії, Польщі. Історію кожного народу можна розглядати лише у зв'язку з історією Росії. В інших випадках це — ідеалізація минулого, захоплення патріархальщиною, реакційними національними традиціями, ігнорування класового підходу, затушковування класових протиріч.

Про історію СРСР можна говорити лише після 30 грудня 1922 року, коли формально було його закладено. Радянські ж автори починають історію СРСР з найдавніших часів, коли існували інші державні формації. Тут уже починається антинауковий підхід до історії народів, які тепер входять до Союзу.

В рецензованій короткій історії СРСР все підпорядковане російській централістичній ідеї. Вже на початку автори зауважують, що найбільшою національністю СРСР є росіяни, чим пояснюється те, що ще й тепер часто за кордоном СРСР називають Росією.

Українська історія не виділяється, вона цілковито включається в історію імперії, в російську історію. На початку тексту штучно Київська Русь пришивається до загальної російської історії. Її названо "древньою російською державою". У книжці є розділ "Завоювання Сибіру і возз'єднання з Україною". Радянські історики тепер голосливо говорять, що спочатку Київська Русь і Московська Русь були єдиною Древньою Руссю. То лише тимчасово інвазія зі сходу їх роз'єднала, тому то пізніше сталося їх возз'єднання. Навіть А. Солженіцин у третій книжці *Архіпелагу ГУЛаг* говорить, що в Київський період українці і росіяни "становили єдиний народ". Ніхто з радянських істориків і не пробує доводити науково, чому все таки сьогодні існують українці і росіяни як цілковито відмінні народи.

Рецензована книжка — це історія колишньої Російської імперії, політична, а не національна історія російського народу. Вона не є історією СРСР і його народів. У книжці лише дуже побіжно згадуються кавказькі народи, народи Середньої Азії, киргизи, башкири, якути й інші народи.

З багатьох історичних джерел, у тому числі і з ранніх радянських, відомо, що російський царат мілітарною силою захоплював території цих народів, винищував їх фізично, відбирав у них землі і "дарував" їх російським переселенцям. Тепер у російських джерелах говориться про визволення, добровільне приєднання або як і захоплення, то як менше зло, яке перетворювалося на добро. Раніше ж йшла мова про колонізацію, про імперіялістичне розширення кордонів.

У радянській історичній літературі різних років знаходимо суперечливі й антинаукові тлумачення взаємостосунків між російським наро-

дом та іншими народами колишньої імперії. Про науковий комунізм, про марксизм-ленінізм не може бути й мови.

Про народи Кавказу автори англомовної короткої історії СРСР лише згадують, що будучи загрожені войовничими народами, грузини і вірмени зверталися за допомогою до Москви.

Справа була значно складніша. В *Большой Советской Энциклопедии* (том 30, 1937) під гаслом "Кавказькі війни" сказано: "Прагнення царського уряду до розширення території, колоніальної експансії і до захоплення торгових шляхів... а також стратегічні інтереси були основними причинами завоювання Кавказу царатом".

Ніяк радянські історики і політики не спроможуться впоратися з протиросійською боротьбою кавказьких народів під керівництвом Шаміля.

В *Большой Советской Энциклопедии* (том 61, 1934) сказано, що Шаміль — "вождь національно-визвольного руху гірських народів Кавказу, скерованого проти колоніальної політики царської Росії... Рух цей був викликаний колоніальною політикою Росії, яка грабувала корінне населення гір, відрізувала кращі шматки землі для козацької колонізації... Керуючи повстанням, Шаміль виявив властивості видатного політичного вождя і крупного воєнноначальника. Видатний особистий героїзм, кмітливність, відвага... Шаміля, за яким протягом десятиріч ганялися багаточисленні загони царської армії, оточили ім'я Шаміля авреолою народних легенд".

На початку шістдесятих років в СРСР почалася карколомна "переоцінка" боротьби під керівництвом Шаміля. Появляється ряд публікацій, в яких дається негативна оцінка національно-визвольної боротьби кавказьких народів. 1952 року в Москві появляється публікація Н. Смірнова *Реакційна суть руху мюридизму і Шаміля на Кавказі*. У ній говориться про розповсюджений у радянській історичній літературі "фальшивий погляд на рух мюридизму і Шаміля в першій половині XIX сторіччя на Кавказі як на рух нібито визвольний, прогресивний".

Наслідуючи партійні вказівки, Смірнов говорить:

Мюридизм треба розглядати як найбільш реакційний і войовничий релігійно-політичний рух, який у XIX сторіччі використовували турки і англійці, що стояли за їхньою спиною, в боротьбі проти народів Кавказу і проти Росії.

... Протягом двадцяти років (1834 - 59 роки) Шаміль, опираючись на підтримку Туреччини й Англії, вів уперту боротьбу проти Росії і відданих їй кавказьких народів.

... У своїй боротьбі проти турецьких і перських загарбників і проти Шаміля народні маси Кавказу завжди скеровували свої погляди до Росії, шукаючи в неї допомоги і підтримки. Вони сміливо довірялися росіянам у надії, що будуть ними оборонені від Шаміля...

...Передові люди грузинського, вірменського, азербайджанського

народів і народів Дагестану...завжди прагнули до з'єднання своїх народів з народами Росії... Війна, яку вів Шаміль під прапором мюридизму, війна, інспірована і підтримувана Англією і Туреччиною, не була визвольною і тому не могла бути популярною в народних масах.

...Політика, спрямована на відрив Кавказу від Росії, була глибоко чужою і ворожою кавказьким народам.

Прошлов деякий час, такі фальсифікати і наклепи не могли довго втриматися. У політичному ставленні до історичної науки наступають зміни. У другому виданні *Большой Советской Энциклопедии* (том 47, 1957) сказано, що Шаміль -- "керівник визвольного руху горців Дагестану і Чечні, скерованого проти російського царату... Боротьбу горців за незалежність очолив Шаміль, талановитий організатор і воєначальник. У першому етапі повстання Шаміль повів за собою широкі маси гірського населення. Мистецтво, з яким Шаміль вів війну в горах, його особиста хоробрість, кмітливість, непримиренність у відношенні до царських адміністраторів, винищення ханів і беків, які приймали російське підданство, визволення приналежних їм рабів -- все це створило йому популярність. К. Маркс і Ф. Енгельс співчували визвольній боротьбі горців проти царизму".

Говорячи про прагнення різних народів перейти під зверхність російських царів, автори рецензованої історії СРСР однак не говорять про пізніші народні повстання проти російського гноблення.

У збірнику *Якутія* (Ленінград, 1927) читаємо:

...Росіяни занесли в завойовані країни віспу, тиф, пранці, привчили дикунів до алкоголю і тютюну, захопили їх мисливські території і сприяли тим самим зубожінню і вимиранню найменше пристосованих до боротьби за існування рас.

...Револьюційні настрої 1905 року, захлиснувши Якутську область, доторкнулися й якутського населення. Під впливом ...революційних настроїв серед мас туземного населення з усією силою прокинувся голос здорового національного почуття, якого не подавило 300-річне владарювання росіян.

Н. В. Устюгов у праці *Башкирське повстання 1737 — 1739 рр.* (Москва -- Ленінград, 1950) говорить:

Керівною силою повстання 1737 -- 1739 рр., як і всіх попередніх башкирських повстань з 60-их років XVII сторіччя, були башкирські старшини -- фєвдали, які підняли рядових башкир проти царату і повели їх за собою.

Існує велика література про повстання 1916 року в Казахстані. Це повстання носило всенародний характер, воно розвіяло міт про благодотворний вплив росіян на інші народи.

С. Брайнін і Ш. Шафіро в праці *Повстання казахів Семиріччя в 1916 році* (Алма-Ата — Москва, 1936) констатують:

Захопленням Семиріччя повністю завершується процес перетворення Казахстану на колонію царської Росії. Історія цього захоплення є історією грабінництва і насильства, звірячої розправи з казахськими і киргизькими трудящими, історією знищення аулів і кишлаків. Огнем і мечем, лютим терором закріпив тут царат своє панування. В області постійно тримався воєнно-окупаційний режим...

Встановивши своє панування в Семиріччі, царський уряд зайнявся тут захопленням земель і витисненням казахських і киргизьких трудящих з обжитих ними районів на безплідні і пустельні ділянки.

Про ці реальні факти, зафіксовані навіть у радянських виданнях, читач нічого не знайде в рецензованій книжці. Зате йому підносять солоденьку ідилію, яка нічого не має спільного з історичною правдою.

Такі радянські видання суперечать не тільки "дружбі народів", духові "пролетарського інтернаціоналізму", але ігнорують конституційно-державний лад Союзу, заміняючи його державною концепцією колишньої Російської імперії.

Леонід Лиман

ВЕРХОВНИЙ СУД УРСР ЗАТВЕРДИВ ВИРОК М. РУДЕНКА І О. ТИХОГО

Вашінгтон (УІС "СМОЛОСКИП"), 19 вересня 1977. Сюди дісталася дещо спізнена вістка, що в четвер 15 вересня 1977 академік Андрей Сахаров подав до відома закордонних кореспондентів у Москві, що Верховний Суд УРСР затвердив вирок Миколи Руденка і Олексі Тихого, винесений обласним Донецьким судом 30 червня 1977. Цим вироком М. Руденко був засуджений на 7 років ув'язнення і 5 років заслання, а О. Тихий — на 10 років ув'язнення і 5 років заслання.

М. Руденко був головою створеної в Києві 9 листопада 1976 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, а О. Тихий — членом цієї групи. Обидва були заарештовані 5 лютого 1977 і перебували майже п'ять місяців у слідчому ізоляторі КГБ у Донецьку. Суд над ними відбувся від 23 до 30 червня, саме тоді, коли в Београді проходили наради представників 35 країн, які підписали Кінцевий Гельсінкський Акт. Щоб запротестувати перед світом проти незаконного і незгідного з духом Гельсінкських угод ув'язнення М. Руденка і О. Тихого, а згодом також інших двох членів Української гельсінкської групи — М. Матусевича і М. Мариновича, вашінгтонський Комітет гельсінкських гарантій для України і "Смолоскип" вислали своїх представників до Београду. 28 червня 1977 вони влаштували в готелі "Югославія" пресову конференцію. Кілька годин перед конференцією були заарештовані два представники вашінгтонського Комітету, А. Фединський і А. Мішталь, та видалені з Югославії. Два інші представники, А. Каркоць і К. Гуйтан, відбули пресову конференцію, яка здобула розголос у світовій пресі.

У зв'язку з жорстоким засудом М. Руденка і О. Тихого американські газети *Вашінгтон Пост* і *Інтернешенел Гералд Трібюн* опублікували редакційні статті п. з. "Український приклад", де позитивно насвітлили і скоментували боротьбу українського народу за свободу.

УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА НА РЕГІОНАЛЬНІЙ СЛАВІСТИЧНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ В ЕН АРБОР

5-7 травня цього року відбулася регіональна славістична конференція Американського товариства сприяння славістичним студіям (American Association for the Advancement of Slavic Studies — AAASS) в

Ен Арбор, Мічиган, що її влаштував Центр російських і східноєвропейських студій при Мічиганському університеті. На конференції виголошено близько ста доповідей на різні теми, які стосуються народів Радянського Союзу і Східної Європи, включно з українським. Крім того, одна сесія конференції була повністю присвячена українській проблематиці, а саме "Україна за часів Шелеста і Щербицького".

Докторант історичного факультету Мічиганського університету Жон-Пол Химка виголосив доповідь на тему "Священики і селяни: уніятська парафія і український національний рух у Галичині, 1867-1900" в рамках сесії про релігію, етнічність і модернізацію в Східній Європі перед встановленням соціалізму. Головно на підставі архівних джерел, Химка з'ясував вклад уніятського духовенства в розвиток просвітнього руху й національної свідомості в Галичині. На сесії присвяченій національним меншостям російської імперії в 1917 році, д-р Стівен Гутіс доповідав про "Народну основу українського націоналізму в 1917 році".

Питання джерел для славістичних і східноєвропейських студій у бібліотеках середньозахідних штатів Америки було темою сесії, в якій брав участь д-р Андрій Турчин з університету Індіана.

Богдан Боцюрків, професор Карлтонського університету в Оттаві керував сесією, присвяченою темі релігії, етнічності і модернізації в Східній Європі. Б. Боцюрків є відомим спеціалістом релігійних справ у Радянському Союзі і Східній Європі.

Деякі сесії конференції були присвячені окремим національним групам у Радянському Союзі і Східній Європі. Однією з них була сесія "Україна за часів Шелеста і Щербицького".

Голова цієї сесії, Грей Годнетт, професор Йоркського університету в Торонто, виголосив доповідь "Українська політика і чистка Шелеста". Він розглянув усунення колишнього першого секретаря КПУ Петра Шелеста з кількох перспектив, беручи під увагу національні, політичні й економічні моменти, які вкінці спричинили падіння керівника української компартії.

Г. Годнетт звернув особливу увагу на погляди Шелеста в багатьох питаннях, які були відмінними від поглядів більшості Політбюро КПРС.

Цю справу детально з'ясовано в книжці про чистки в національних республіках Радянського Союзу, над якою Годнетт тепер працює.

Кей Олівер з Відділу політичних дослідів Центрального розвідувального управління (Central Intelligence Agency — CIA) доповідала про "Володимира Щербицького і українську політику після Шелеста". Вона представила ретельну аналізу партійних організацій в Україні — зокрема Дніпропетровської, Донецької і Харківської — пов'язуючи керівництво цих груп з центральним керівництвом КПУ і КПРС. Зупиняючися над подіями в Україні за часів теперішнього першого секретаря КПУ Володимира Щербицького, Олівер висунула тезу, що

труднощі переведення так званої "праці з кадрами" в останніх роках вказують на те, що досі Щербицькому не вдалося повністю закріпити своє становище в українському партійному апараті. Вона припускає, що партійне керівництво в Москві зацікавлене в тому, щоб українська партійна організація залишилася розділена.

"Історія, політика й ідеологія в Радянській Україні за часів Шелеста" були темою доповіді д-ра Романа Сольчаника з університету Ратгерс, який розглянув так звану "історіографічну політику" в УРСР. Р. Сольчаник звернув особливу увагу на ставлення радянських істориків до проблематики Західної України і зокрема до Комуністичної Партії Західної України (КПЗУ), та намагання за часів Шелеста реабілітувати деяких людей і події — між ними видатного історика і голову Української Центральної Ради Михайла Грушевського та ідеолога західноукраїнського соціалістичного руху Володимира Левинського.

В кінці сесії Петро Потічний, професор університету Мак Мастер у Гамільтоні, виступив з коментарями до доповідей. Він підкреслив, що усунення Шелеста було найважливішою подією у внутрішній політиці Радянського Союзу за останні п'ять років, та що розуміння української проблематики в Радянському Союзі є обов'язковим для розуміння загальної радянської політики.

Учасники сесії прийшли до висновку, що було кілька причин усунення Шелеста. Між ними була його підтримка національної політики, основаної на засадах рівноправності і взаємності між народами Радянського Союзу, замість політики російської гегемонії. Другою причиною є можливий "лівий ухил" Шелеста, зокрема його застереження щодо політики детанту Політбюро КПРС, його глибоке недовір'я до американських намірів щодо Західної Німеччини та його обстоювання більш революційної політики в Західній Європі.

Слід зазначити, що дев'ята загальна конференція Американського товариства сприяння славістичним студіям, яка відбудеться у Вашингтоні 13-16 жовтня цього року, включатиме сесію про "Сучасну українську політику". На цій сесії виступатимуть: Ярослав Пеленський, професор університету Айова (голова); Ярослав Білінський, професор університету Делавер ("Микола Скрипник і Петро Шелест: есеї про тривалість українського національного комунізму"); Кей Олівер ("Сучасна українська партійна політика"); Роман Сольчаник ("Історіографія, політика та ідеологія"); Вернер Г. Гагн із Закордонної радіомовної інформаційної служби ("Націоналізм як політична проблема в Україні"); Кеннет Ц. Фармер з Вісконського університету ("Український націоналізм та радянська національна політика: 1957-1972") та Роман Шпорлюк, професор Мічиганського університету (дискутант).

Б. С.

3 життя українців у світі

Заходами гарвардського Інституту українських студій появились два перші випуски нового наукового кварталника українознавства *Harvard Ukrainian Studies* (*Гарвардські українські досліді*). Новий журнал не ставить своїм завданням інформувати про українознавчі студії чужинців, які не володіють українською мовою, але розглядати основні проблеми з галузі української історії, літератури та мовознавства, робити це у пов'язанні з розвитком гуманістичних та соціальних наук у світі та при участі не лиш українських учених, але й учених інших народів. Редакцію журналу творять професори Омелян Прицак, Ігор Шевченко, Григорій Грабович та Орест Субтельний. У склад редакційної колегії входять ще такі українські вчені: Юрій Шевельов, Юрій Луцький, Віктор Свобода, Роман Шпорлюк, Ярослав Білінський, Богдан Боцюрків, Олекса Горбач, і вчені турецької, російської, ізраїльської та болгарської національностей. У перших двох випусках *Гарвардських українських дослідів* беруть участь, м. ін., Омелян Прицак, Юрій Шевельов, Горас Люнт, Ярослав Пеленський, Ярослав Степанів, Анджей Камінський, Роман Сольчаник, Патриція Герліга, Тарас Гунчак, Григорій Грабович, Кристина Поморська, Богдан Струмінський, Річард Гантуля, Марта Богачевська-Хом'як, Франко Сисин, Орест Субтельний. Випуски появляються розміром приблизно 136 сторінок.

■

Під редакцією Івана С. Коропецького, професора економіки університету Темпл у Філадельфії, появилася англійською мовою новий випуск *Анналів Української Вільної Академії Наук у США* (*The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences*). У збірнику, що в основному присвячений питанням економіки і демографії України, надруковані, м. ін., статті таких українських та неукраїнських учених і дослідників: Олександр Оглоблин, Степан Г. Процюк, Петро Воробій, Крейг Цумбруннен, Андрій Білінський, Теодор Шабад, Іван Коропецький, Арон Каценелінбойген, Євген Лащик, Степан Рапавий, Осип Данко, Іван Замша. Збірник має 372 сторінки друку.

■

Американський журнал *Ньюсвік* надрукував у своєму випуску за 1 серпня 1977 (інтернаціональне видання) рецензію на книгу споминів Леоніда Плюща, що появилася французькою мовою п. н. *Pliouchitch Mémoires. Dans Le Carnaval De L'Histoire*. Автор рецензії Едвард Бер,

м.ін., пише: "Цю книгу робить особливо небуденною факт, що вона є не лише хронікою переслідування автора органами КГБ, включно з приміщенням його у 'спеціальному психіатричному шпиталі'... але теж те, що в ній, можливо вперше, діяч руху опору в СРСР, який тепер перебуває в екзилі, розповідає про своє життя від ранньої молодости". Рецензент відмічає ще таку рису споминів Плюща: "Коли книжки про радянську Росію, що появилися останнім часом, лиш загальною знайомили читача з ролю органів КГБ, які охоплюють усі галузі життя, то в жодній мабуть іншій книжці не показано так пластично всюди проникливих шупальців КГБ".

■

Роман Шпорлюк, професор історії в університеті штату Мічіген, надрукував у газеті *Нью-Йорк Таймс* за 27 серпня 1977 статтю про сучасні демографічні процеси в Радянському Союзі та проблеми, які у зв'язку з цим стоять перед керівниками КПРС. Посилаючися на цьогорічну працю Г. Бондарської про питання народин у СРСР та на писання інших радянських демографів і соціологів, Шпорлюк вказує на різну нерівномірність у природному прирості населення в середньоазійських республіках, з одного боку, та в Росії, Україні, Білорусі, з другого. Це стало видимим уже на підставі даних перепису населення СРСР у 1970 році і цей процес, пише Шпорлюк, ще яскравіше виявиться в найближчих двох десятиріччях. Таких чином, у 2000 році росіяни правдоподібно творитимуть лиш 43.3% населення СРСР, порівняно з 53.4% в 1970 році. Такі зміни в етнічному складі населення СРСР будуть мати далекосяжні наслідки для тієї держави та її керівників: ставши більшістю, неросійські народи не схочуть миритися з панівним становищем росіян.

■

У Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку відбувся 27 травня 1977 вечір присвячений пам'яті маляра-монументаліста Михайла Бойчука (1882-1939) родом з Тернопільщини, випускника академії мистецтв у Кракові і Парижі, професора Академії мистецтв, згодом Художнього інституту в Харкові. Він створив школу українських монументалістів (бойчукістів). Арештований у 1937 році, обвинувачений у "формалізмі" та приналежності до "терористичної організації", Бойчук був засланий до концтаборів СРСР, де помер. Головну доповідь на вечорі виголосив Святослав Гординський, а спогадами про батька поділилася дочка Бойчука Ганна Шепко.

■

У місті Апостолес в Аргентині відбулося 28 серпня 1977 відкриття пам'ятника Г. Шевченкові, в присутності багатьох українців Аргентини,

й гостей з Бразилії та Парагваю. Відкриття пам'ятника довершив губернатор провінції Міссіонес Родольфо Рамон Полетті. Єпископ Андрій Сапеляк, екзарх українських католиків в Аргентині, та єпископ Єфрем Кривий з Бразилії посвятили пам'ятник. Відкриття пам'ятника Шевченкові пройшло у 80-річчя першого поселення українців в Аргентині.

Українці всього світу втратили одного з найвидатніших українських державно-політичних діячів та вчених — професора Бориса Мартоса. Він помер 19 вересня 1977 в Ньюарку, в США. Народжений 20 травня 1879 в селі Городище на Полтавщині, Мартос був від ранніх літ провідною постаттю українського визвольного руху. Вже в 1901 році він став членом Революційної Української Партії (РУП), згодом провідним діячем Української Соціал-Демократичної Партії (УСДП). Після революції 1917 року Мартос був членом Української Центральної Ради, членом уряду УНР на пості секретаря хліборобства, згодом фінансів, а в роках 1919-20 був головою Ради Міністрів УНР. Вийшовши на еміграцію, Мартос став професором Української Господарської Академії в Подєбрадах в Чехо-Словаччині, а після другої світової війни виїхав до США. Мартос є автором численних праць з ділянки народного господарства, головним чином української кооперації, що публікувались українською та чужими мовами. Борис Мартос, який прожив понад 98 років, похоронений на українському цвинтарі в Бавнд Бруку, у штаті Нью-Джерсі.

У неділю, 18 вересня 1977, відбулася в Нью-Йорку величава українська маніфестація в оборону прав України, зокрема в оборону ув'язнених та переслідуваних українських патріотів у СРСР. Маніфестацію влаштував Об'єднаний комітет українських організацій міста Нью-Йорку, (голова Євген Івашків), спільно з Українським Конгресовим Комітетом Америки, проте в маніфестації брали участь теж українці з сусідніх штатів — Нью-Джерсі, Коннектікат, Пенсильванія, загальним числом приблизно 20 тисяч осіб, серед яких переважала народжена і вихована в США українська молодь. Промовцями на маніфестації виступали крім українців теж неукраїнці, американські громадські та політичні діячі. На маніфестації промовляла видатна російська дисидентка Людмила Алексєєва, яка кілька місяців тому емігрувала з СРСР і була там відома з акцій допомоги переслідуваним за переконання, в тому і українцям. Промовляв також син генерала Петра Григоренка, Андрій Григоренко. Великою подією був виступ на маніфестації лікаря з Вінниці д-ра Михайла Штерна, недавнього в'язня концтабору в Харкові. М. Штерна судили у Вінниці

1974 року нібито за хабарництво, а насправді за те, що його два сини виїхали до Ізраїля. Під час процесу, на якому, всупереч тискові органів КГБ, українські свідки відмовилися свідчити проти обвинуваченого, д-р Штерн мужньо виступив в оборону української мови. Штернові присудили вісім років таборів, але під тиском публічної opinio mundi, в тому і українців на Заході, уряд СРСР дозволив Штернові та його дружині емігрувати. Виступаючи на маніфестації в Нью-Йорку, д-р Штерн розповів про важке становище українського народу в СРСР та вказав різні вияви його боротьби за незалежність.

Після маніфестації, частина учасників, коло 2 тисячі людей, пішли походом під будинок дипломатичної місії СРСР при Об'єднаних Націях, де влаштували бурхливу демонстрацію протесту проти політики Москви в Україні. Про ці події широко інформувала американська преса, радіо та телевізійні станції.

Маніфестаційний здвиг Співки Української Молоді (СУМ) відбувся у дні 3-5 вересня 1977 в Елленвіл, у штаті Нью-Йорк. У здвизі взяли участь понад 12 тисяч людей, у тому 1,284 сумівців в одностроях. Провідною ідеєю здвигу була мобілізація української молоді для оборони українського народу на батьківщині. Учасники відзначили теж 70 роковини народження Головного командира УПА Романа Шухевича-Чупринки, що згинув у бою з відділами КГБ 5 березня 1950 року, 35 роковини утворення УПА, а теж ушанували 60-ліття священства патріарха Української Католицької Церкви Йосифа Сліпого.

Організація Української Демократичної Молоді (ОДУМ) влаштувала 3-5 вересня ц. р. свій 23 з'їзд у Гошен, у штаті Індіана, в США. Головою нової Головної Ради ОДУМ обрано Віктора Войтихова.

Під час Міжнародної виставки книжок, що проходила в Москві від 6 до 14 вересня, радянські власті домоглися усунення з виставки частини книжок, що їх вони визнали "антирадянськими". Такими вони оцінили різні публікації про Радянський Союз, що появляються поза межами СРСР і не пройшли радянської цензури. Серед усунених книжок була теж праця Мирона Куропаса *Українці в Америці*. Куропась — це колишній асистент президента США Форда. Він відав у Білому Домі етнічними справами США.

У СПРАВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ЕМІГРАЦІЇ

Свою відповідь д. Одарченкові* передаю *Сучасності* у формі листа до редакції, а не статті, бо нічого посутньо нового тут не вношу, справа має процедурний характер: у процедурі читання моєї статті д. Одарченко був неухвальною і не помітив, що я 1) не відкинув правила дев'ятки, а тільки запропонував його застосовувати більш послідовно**, 2) не пропонував підіймати вимови дикторів до рівня правописної норми і таку норму заводити до словника Голоскевича, 3) не обстоював доцільності створення окремої (не "особливої", як пише д. Одарченко — *medice, cura te ipsum*) української мови на еміграції, а тільки ствердив деяку її, зовсім природну і неминучу, незалежність у подробицях від мовної батьківщини, 4) не твердив, що такі слова, як *самвидав, селенко, позабльоковий* і ін. — це еміграційні неологізми, а тільки, що вони нові і ще не записані у словниках, 5) не змішував поняття "слово", "словотворчий варіант" і "споріднене слово" і тому мав право відзначити відсутність, наприклад, слова *капіталовклад* у словниках, дарма що *капіталовкладення* в них є, або *великопотуга*, хоч *потуга* у словниках фіксується. Тільки щодо *китаєзнавець* і *резистанс* д. Одарченкова правда. Збираючи матеріал досить давно, я не мав іще напихати відповідних, недавно виданих словників.

Мову видань Фонду катедр українознавства (в Гарвардському університеті) виправляю тоді, коли ФКУ в мене цього просять. На мову критикованих д. Одарченком статей я впливу не мав.

Богдан Струмінський

---

*Див. Суч. 1977/7-8 (Він) і 3 (я).

**Хоч я мав намір обмежитись процедурним аспектом (неухвальною відчитанням статті), не можу стриматись від репліки на один аргумент, характерний для деяких східняків: писання *Кипр* і т. п. не відрізняло б української мови від російської. Це хворобливий страх, виниклий із почуття меншевартості (до речі, багато східніх українців навіть не вміє назвати цієї своєї недуги, бо ось у словнику, під редакцією Білодіда, нема слова *меншевартість*, словник Подвезька-Балли перекладає *inferiority complex* неадекватно як *відчуття власної неповноцінності*). Оскільки я, як західняк, такого почуття не маю, не турбує мене також близькість української графіки до російської. Хай росіяни журяться, якщо мають охоту. Той самий страх довів до віддачі старовинної назви *Русь* сусідам, до засмічення мови зайвими польонізмами і т. д.

КРОКОДИЛЯЧІ СЛЬОЗИ ВІКТОРА НЕКРАСОВА

Шановна Редакціє,

Не можна бути не розчарованим, прочитавши статтю В. Некрасова "Про людяність... дуже вже її бракує" в ч. 7-8 1977 *Сучасности*. Можна було сподіватися, що Некрасов вяснить читачеві складну й трагічну ситуацію Дзюби на основі свого особистого знайомства з ним. Ще більше є це розчарування, коли довідатися з статті, що Некрасов зустрічав Дзюбу після його звільнення... Які таємниці, яка конспірація завадили Некрасову це зробити? Чи він думає, що це могло б пошкодити Дзюбі в теперішньому його стані? Йому обрізали б якісь привілеї? Чи Некрасов, може, думає, що Дзюбі потрібні тепер ці привілеї? Чи людяність, на думку Некрасова, полягає в тому, щоб похитати головою над трагедією Дзюби та... та що? Заспівати, чи запити з горя? Скажу відразу, що більш людяним виглядає читачеві прилучитися до заклику Плюща: "Схаменіться, Дзюбо!"

Видно, що Некрасова ця справа торкається здалека і що його київське земляцтво зводиться до "товариської плаксивости". А випадок Дзюби до цього звести не можна. Ні для Стуса, якого цитує Некрасов, ні для українців узагалі, інакше бути не може. Шкода, що не можемо до цих почувань зачислити й нашого "земляка", але, як виглядає, не справжнього "співпатріота" в правдивому розумінні цього слова, яким міг і мав би бути київський росіянин Некрасов.

Некрасов жаліє, що з післямови Плюща французький читач винесе тільки хаотичне враження про українців-перевертнів. Хай уже Некрасов не має французів за таких наївних. Дехто, а навіть багато з них, знає сучасний стан у СРСР. От хоч би справу Якіра... Та теж знають французи подібні трагедії з французького резистансу і, нічого не завуальовуючи, вони говорять про них так, як Плющ, а не як Некрасов. Із слів Плюща, з прізвищ, які він зачитував, хоч і не роз'яснив детально, вони довідаються про трагедію українського народу, а з Некрасовим вони хіба помахали б поблажливо головами. Із слів Плюща вони розуміють, що в теперішній ситуації це не був ні єдиний, ні відповідний вихід з положення для Дзюби. Некрасов і сам про це знає. Він міг би нам про це сказати й може б його слова дійшли і до Дзюби. Бож настане Некрасов твердити, що інакше годі було робити! Випадок Дзюби сьогодні не можна прирівняти до випадків Тичини, Рильського, ні Хвильового. Про це ми радо почули б від Некрасова. А виходить так, що статтю "Іван Дзюба, яким я його знаю" в Некрасова сконфіскували, а в інших випадках та виступах Некрасова ми теж не почули про Дзюбу з виступів у Києві чи в Бабиному Ярі, і французи, за яких боїться Некрасов, теж ні. Крокодилячі сльози служать Некрасову для чогось іншого: вони мали б уласти каменюками в город Плюща. Чому, з якою метою? Це велике й турбуюче питання для нас. Про Плющеву гуманність нема чого турбуватися. Її знають і українці і французи, ліві і

праві. Плющ остався незалежною, вільною людиною, чого часто не можуть сказати деякі дисиденти, які виїхали на Захід.

Післямова Плюща є викриком людини і української людини. Добре, що про це довідаються і чужинці. Вона викличе в них глибше розуміння української трагедії сьогодні й у історичній перспективі. Бо і українці і чужинці здають собі справу, що поведінка Дзюби не є єдиною альтернативою в сучасній ситуації. Теж залишається без ваги аргумент, як кожний з нас індивідуально витримав би в подібній ситуації. Не потрібно грішити самопевністю, гордістю: на щастя, є досить прикладів, як можна вийти гідно з подібної ситуації, і краще кожному з нас надіятися, що так міг би повестися, а не вважати, що "могло б з нами трапитися як з Дзюбою".

Шевченкове "Схаменіться, будьте люди!" відноситься не тільки до нелюдів, а теж до всіх можливих Дзюбів, та теж до поперхової людяности Некрасова!

Кирило Митрович

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Вадим Лесич*: 3 нових поезій.
- 9 *Іван Кошелівець*: "Перші хоробрі".
- 16 *Іван Світличний*: Із збірки "Гратовані сонети".
- 17 *Василь Стус*: Із збірки "Свіча в свічаді".
- 18 *Остан Тарнавський*: Поетичний шлях Богдана Кравцева.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 40 *Валентин Садовський*: Центральна Рада та її роля у відновленні української державности.
- 50 *Іван Коропецький*: Економічні прерогативи Української РСР.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 65 *Роман Купчинський*: Конгрес психіатрів у Гоголюю.
- 71 *Кирило Митрович*: Чи дійсне пробудження від опіюму? або: круті шляхи французького прогресизму.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 78 *Іван Лисяк-Рудницький*: Каразин і початки українського національного відродження.
- 98 *Юрій Лавріненко*: Не-щастя з Каразином (Вимушена репліка).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 102 *Аркадія Оленська-Петришин*: Виставка російського й радянського мистецтва в Метрополітальному музеї Нью-Йорку.
- 106 *Ліда Палій*: Виставка Руслана Логуша.
- 109 *Ольга Чмух*: Мистець, що шукає й експериментує.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 113 *Леонид Лиман*: Історія СРСР догори дном.

ОГЛЯДИ, НОГАТКИ

- 118 Верховний Суд УРСР затвердив вирок М. Руденка і О. Тихого.
- 118 *Б. С.*: Українська тематика на регіональній славістичній конференції в Ен Арбор.
- 121 3 життя українців у світі.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 125 *Богдан Струмінський*: У справі української мови на еміграції.
- 126 *Кирило Митрович*: Крокодилячі сльози Віктора Некрасова.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasyluk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon, n. 2, apt. 31 Bat-Yam, Israel
<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytskyj 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
	G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschlikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИмісячника "СУЧАСНІСТЬ"
на 1977 рік

одно число: річно:

Австралія	2.—	20. — дол.
Австрія	30.—	300.— шил.
Англія	0.70	7.— фун.
Аргентина	50.—	500.— пез.
Бельгія	75.—	750.— бфр.
Бразилія	5.—	50.— н. круз.
Венесуела	2.—	20.— ам. дол.
Голляндія	5.—	50.— гул.
Ізраїль	8.—	80.— із. ф.
Канада	2.—	20.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм.
США	2.—	20.— ам. дол.
Франція	8.—	80.— ффр.
Швайцарія	4.50	45.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для впадт:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2*

*Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457*

*Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора — Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви.

Ціна: 4.- дол.

ВАСИЛЬ СТУС

СВІЧА В СВІЧАДІ

П о е з і ї

Мюнхен 1977. 128 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Скульптурний портрет автора — Б. Довганя.

Упорядкування Марка Царинника і Вольфрама Бургардта. Передмова Марка Царинника.

Найбільший розділ у збірці займають "Вірші з в'язниці", до якого ввійшло 65 досі недрукованих поезій, написаних у таборі в 1972-1976 роках. Є також переклади німецьких поетів, зокрема Р. М. Рільке та вибрані вірші зі збірок *Зимові дерева* (збірка була відкинута видавництвом "Радянський письменник" і появилася в Бельгії в 1970 році у видавництві "Література і мистецтво") та *Веселий цвинтар*, яку забрали у В. Стуса під час арешту і з якої автор відтворив 5 поезій з пам'яті.

Ціна: 4.- дол.